

53240

53240

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO OECONOMICO-POLITICA

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ
POLITICAL ECONOMY
TOMUS XX.

HUNGARIA
SZEGED
1983.

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИЯ
POLITICAL ECONOMY
TOMUS XX.

HUNGARIA
SZEDED
1983.

Főszerkesztő:

DR. NAGY LAJOS tanszékvezető egyetemi tanár
a közgazdaságtudományok doktora

Szerkesztő bizottság:

DR. ANDRÁSSY ADÉL docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa, **DR. ÉGETŐ EMESE**
docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa, **DR. MAYER LÁSZLÓ** docens, a közgazdaság-
tudományok kandidátusa, **DR. SÍPOS MIKLÓS** docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa,
DR. TÓTH LÁSZLÓ docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa

E kötet szerzői:

DR. ANDRÁSSY ADÉL egyetemi docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. DEMETER ANNA egyetemi tanársegéd
DR. ÉGETŐ EMESE egyetemi docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa
DR. MÁLOVICS JÁNOS egyetemi tanársegéd
DR. VÁRNAY ERNŐ egyetemi adjunktus

Technikai szerkesztő:

DR. SÍPOS MIKLÓS
docens, a közgazdaságtudományok kandidátusa

DR. ANDRÁSSY ADÉL

A TERÜLETI KONCENTRÁCIÓ ÉS A FÖLDTERÜLETEK MINŐSÉGÉNEK SZEREPE A MEZŐGAZDASÁGI NÖVEKEDÉSBEN

A mezőgazdasági növekedési folyamat alapvető sajátosságai a természeti tényezők hatására vezethetők vissza. A termelési folyamat jellegét különösen a természeti környezet, a föld korlátozott volta és minősége, valamint az élő szervezetek mint organikus termelőeszközök biológiai ritmusa befolyásolják.

A mezőgazdasági növekedés egyik specifikus jellegzetessége, hogy a föld nemcsak a termelés tere, hanem a mezőgazdaság alapvető termelőeszköze is, így a mezőgazdaságban a munkaerő, a termelési eszközök és a föld, mint kiemelkedő jelentőségű termelési eszköz alkotják a termelés alapját.

A cikk célkitűzése a mezőgazdasági termelés tényezőinek elemzése, a termelési tényezők arányainak vizsgálata. A termelési tényezők közül a földdel, mint a mezőgazdasági termelés korlátozottan rendelkezésre álló, mással alapvetően nem pótolható termelési eszközével kiemelten foglalkozom.

1. *A termelési tényezők koncentrációjának és a hatékonyság különböző formáinak kapcsolata*

A mezőgazdasági termelés valamennyi termelési folyamata a földhöz kapcsolódik. A talaj a természeti környezet alapvető része, fontos természeti erőforrás, amelynek legfontosabb tulajdonsága a termékenység.

A termőterület korlátozottságából következően a mezőgazdaságban a termelés bővülésének alapvető feltétele a belterjesség fokozása. A belterjesség a termelés bővítésének legfőbb formája, a bővített újratermelés megvalósításának alapvető eszköze, általánosan elfogadott felfogás szerint föld — ráfordítás — hozam viszonyaként fogható fel. Tehát a belterjesség színvonalát a területegységre jutó ráfordítások nagyságával, a belterjességnek illetve a belterjesítésnek a hatását a területegységre jutó termelés nagyságával, vagyis a területi termékenység mutatójával fejezhetjük ki. E szerint:

$$B = \frac{T}{R} : F$$

ahol: B = a belterjesség foka

T = a termelési érték

R = a ráfordítások

F = a termőterület.

Vagyis a belterjesség egyenesen arányos a ráfordítások hatékonyságával, és fordítva arányos a földdel.¹

¹ Nagy Lajos: Munkatermelékenység és személyi jövedelmek a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 133. old.

A föld hatékonysága, az egységnyi földterületre jutó hozam, termelési érték növekedése a termelés bővítésének legfőbb formája. *A föld hatékonyságának növekedése általában az egységnyi területre jutó ráfordításnövekedés, munkaerő — és termelőeszköz — koncentráció útján valósul meg.* A területegységre jutó termelési érték növekedése — változatlan termőterület mellett — általában feltételezi a területegységre jutó ráfordítások növekedését. A területegységen történő eleven- és holtmunka koncentráció célja a hozamok növelése, hiszen a ráfordítások növelése csak mint hozam fokozó eszköz fogható fel. A területi termékenység a ráfordítások hatékonysága és az egységnyi földre jutó ráfordítások szorzata:

$$\frac{T}{F} = \frac{T}{R} \cdot \frac{R}{F}$$

A területi termékenység növelését tehát nemcsak a területegységre jutó ráfordítások növelésével, hanem a ráfordítások hatékonyabbá tételével is elérhetjük. A területegységre jutó ráfordítások növekedése emeli a területegységre jutó hozamot — hiszen csak ekkor racionális —, de nem nő vele szükségszerűen egyenes arányban a ráfordítások hatékonysága. Az egységnyi termelési területen megvalósuló bővített újratermelésnek tehát intenzív tényezői is vannak, *a területi termékenység növelésének alapvető tényezője a társadalmi munka hatékonyságának növekedése is.*

Mennyiben határozza meg a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok egységnyi területre jutó termelési értékét a növekedés extenzív és intenzív tényezői?

Az egységnyi területre jutó élőmunka-ráfordítás a legnagyobb területi termékenységu csoportban mintegy 40 százalékkal több, mint a termelőszövetkezeti átlag. Ezzel szemben a legkisebb területi termékenységu csoportban 55 százalékkal, a második csoportban pedig 45 százalékkal marad el a területegységre jutó élőmunka-

TERÜLETEGYSÉGRE JUTÓ RÁFORDÍTÁSOK ÉS A HATÉKONYSÁG ALAKULÁSA A TERÜLETI HATÉKONYSÁG FÜGGVÉNYÉBEN 1977-BEN A TERMELŐSZÖVETKEZETEKNEL

1. táblázat

Egy ha-ra jutó bruttó term. érték szerint képzett csoportok	Egy ha-ra jutó állóeszköz érték	Egy ha-ra jutó munkanap felhasználás	Egy ha-ra jutó gépi munkanap	Egy tsz-tagra jutó halmozatlan termelési érték	100 Ft eszközértékere jutó halmozatlan termelési érték
	1000 Ft/ha	mnap/ha	g.mnap/ha	Ft/fő	Ft
1.	15,2	18,2	7,8	101,0	39,7
2.	18,7	22,4	9,3	117,4	44,1
3.	21,5	25,0	10,4	129,7	46,9
4.	22,7	23,9	11,1	156,8	50,0
5.	24,0	27,6	11,4	154,1	53,6
6.	25,6	28,9	11,8	168,1	55,3
7.	28,8	29,8	12,8	180,1	55,5
8.	31,2	24,4	13,3	184,3	59,1
9.	38,0	38,0	14,7	203,1	59,8
10.	46,7	52,2	17,0	233,4	71,3
Tsz-ek átlaga	34,3	36,7	13,0	163,3	54,1

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

ráfordítás az országos átlagtól. A gépi munkafelhasználás is hasonló összefüggést mutat, a kedvezőtlen területi termékenyséű gazdaságok gépi munkából is lényegesen kevesebbet fordítanak egységnyi területre vonatkozóan, mint a magas színvonalon gazdálkodók.

Tehát mind az eleven, mind a holtmunka-ráfordítás lényegesen nagyobb azoknál a gazdaságoknál, amelyek területegységre vonatkozóan nagyobb hozamot érnek el. Tanulságos vizsgálni az állóeszközigényesség, az eszközhatékony-ság és a munkatermelékenység összefüggéseit. A mezőgazdaságban a termelés jobb technikai felszereltsége (az egy dolgozóra jutó nagyobb eszközmenyiség) rendszerint rosszabb eszközhatékony-sággal (az egységnyi eszközértékre jutó kisebb termelési értékkel) kapcsolódik össze, de ugyanakkor nagyobb munkatermelékenység-gel (az egy dolgozóra jutó nagyobb termelési értékkel) párosul. A munkaerőre jutó állóeszközök értéke alapján a technikai felszereltség koncentrációs fokozatonként alig különbözik egymástól. A termelés alapigényessége sem különbözik lényeges mértékben. Mindkét szektorra érvényes az a megállapítás, hogy *a munka technikai felszereltségének és a termelés alapigényességének azonosságából következően az ágazatok technikai és technológiai alapjai a vállalati koncentrátságtól függetlenek, az ágazatok termelése általában azonos technikákkal és technológiákkal szervezett és fejlesztett. Ez pedig az átlagos és az átlagosnál kisebb gazdaságoknak a nagyobbakkal szemben hátrányt jelent.*

Az egyes ráfordítások hatékonysága a termelési színvonal függvényében lényeges mértékben különböző. (Lásd az 1. táblázatot.) Az alapok hatékonysága a munka technikai felszereltségének kihasználására gyakorolt hatásán keresztül befolyásolja az egy főre jutó termelést és ezáltal a bruttó és a nettó jövedelmet is. A legnagyobb eltéréseket a munka termelékenysége mutatja, egy termelőszövetkezeti tagra jutó halmozatlan termelési érték a termelőszövetkezetek átlagában 163 ezer Ft/fő, az állami gazdaságoknál 234 ezer Ft/fő, a legalacsonyabb termelési színvonalnál min-e-gy 40 százalékkal kisebb, a legmagasabb termelési színvonalnál pedig 43 százalékkal több, mint az átlag. Az állóeszközök hatékonysága hasonló eltéréseket mutat.

Az 1. táblázat adatai alapján megállapíthatjuk, hogy *a mezőgazdasági vállala-toknál a termelés színvonala alapvetően az egységnyi területre jutó élő- és holtmunka mennyiségétől függ. A termelőeszközök koncentrációja meghatározó jelentőségű a termelési színvonal alakításában.* A termelés bővítésének legfontosabb eszköze a területegységre jutó pótlólagos ráfordítások növekedése. Azokban a gazdaságokban értek el egységnyi területre vetítve nagyobb termelési értéket, ahol egységnyi területre több élő- és holtmunkát alkalmaznak. A ráfordítások hatékonyságának szerepe a föld-ráfordítás-hozam viszonyok alakításában nem jelentős mértékű.

Az egy hektárra jutó nagyobb termelési értékhez nagyobb fajlagos halmozatlan termelési érték, bruttó és nettó jövedelem s benne felhalmozási alap kapcsolódik. Az egységnyi területen végbemenő bővített újratermelés gazdasági előnyt biztosít, és ezt a gazdaságok általában ki is használják. A nagyobb területi hatékonyságot elért gazdaságoknál nagyobb egy hektárra jutó bruttó jövedelemből nemcsak nagyobb nyereség, hanem nagyobb fejlesztési alap is képezhető, ezért ezen gazdaságok fejlődési képessége erőteljesebb. *A területegységre jutó eszköz és eleven munka növelése gyorsabb ütemű fejlődést tesz lehetővé, ami tovább fokozza a már kialakult differenciáltságot.* A területegységre jutó nagyobb ráfordítások a gazdálkodás eredményességét erőteljesen befolyásolják, viszont azok a gazdaságok, amelyek nagyobb jövedelmet realizálnak, ráfordításaikat nagyobb mértékben növelhetik. *A területi differenciálódás tehát a mezőgazdaságban kevésbé az I. sz. különbözeti földjáradék alapján, nagyobb mértékben a II. sz. különbözeti földjáradék alapján ment végbe.*

A területegységre jutó eleven- és holtmunka mennyisége, a területi termékenysé-
ség és a jövedelmezőség között szoros kapcsolat van. A kiemelkedően jó területi
hatékonyságot elért gazdaságok fajlagos jövedelmezőségi mutatói is kiemelkedőek.
*A belterjes termelésfejlesztés tehát nemcsak a területegységre jutó termelési érték nö-
vekedését, hanem az egy hektárra jutó bruttó jövedelem és nyereség növekedését is
erményezte.* Területegységre vonatkozóan azok a gazdaságok realizálnak magasabb
bruttó jövedelmet és nyereséget is, amelyeknél a területi hatékonyság magas szín-
vonalú. Ez viszont azt jelenti, hogy a kedvező területi hatékonyságot elért gazdaságok
anyagi ráfordításai nem aránytalanul magasak.

Milyen a nagy ráfordítással dolgozó mezőgazdasági vállalatok átlagos nagysága,
földminősége és földellátottsága? Mennyiben határozza meg a munkaerő és a föld
aránya a vállalatok gazdálkodásának eredményességét?

A mezőgazdaságban a ráfordítások hatékonyságát, a fajlagos jövedelmezőséget
a termőterületek eltérő minősége is befolyásolja. Azonos ráfordítással a különböző
minőségű földeken eltérő eredményt lehet elérni. A földek eltérő minősége hat
munkatermelékenységre, amely hatás elsősorban az eszközhatékonyságon keresztül
érvényesül. Az eszközhatékonyságot jelentősen befolyásolja a földminőség, mert *a)*
minél kisebb a területegységre jutó eszközállomány, annál nagyobb szerepe van a
föld minőségének az eszközhatékonyság differenciáltságában, *b)* a különböző minő-
ségű földeken nagyobb termelési érték érhető el. Általában a jobb minőségű földeken
nagyobb a területek eszközfelszereltsége, és kedvezőbb a földellátottság is.

A statisztikai adatok is a földterületek minősége és a területi termékenység kö-
zötti egyértelmű összefüggésre utalnak. (2. táblázat.) Azok a gazdaságok értek el
egységnyi területre vonatkozóan kedvező eredményeket, amelyek jobb adottságok
között gazdálkodnak. *A földterületek minősége kétség kívül még mindig befolyásolja,
motiválja a gazdálkodás eredményességét,* de az egyes földterületek eltérő minőségé-
nek hozamokat differenciáló szerepe a magyar mezőgazdaságban ma már kevésbé
érzékkelhető. Az a tény, hogy *jelenleg már sokkal kisebb a földek természetes termé-
kenységének hozamdifferenciáló szerepe, egyrészt a termelés szerkezetében, másrészt
a területegységre jutó ráfordításokban bekövetkezett nagymértékű változások ered-
ménye.* A termelés szerkezetében bekövetkezett változások a területegységre jutó
ráfordításokat és a hozamokat is növelték. A gyengébb termőképességű területeken
a ráfordítások és a hozamok növekedése is gyorsabb volt, mint a jobb termőképességű
területeken. A régebben alacsony termékenységű területek átlagosnál gyorsabb fej-
lődése a termelési színvonal általános emelkedésével együtt bizonyos fokú kiegyen-
lítődésre vezetett a különböző földminőségű területek között. Viszont a területegysé-
gre jutó ráfordítások termelési színvonalát, fajlagos jövedelmet differenciáló szerepe
továbbra is jelentős. A vállalati gazdálkodás eredményessége alapvetően a terület-
egységre jutó ráfordítások növekedéséhez fűződik. (Lásd az 1. táblázatot.)
A föld és a munkaerő aránya, rendelkezésre álló mennyiségük specifikus feltételeket
teremtnek a vállalati gazdálkodás számára. Egyrészt azért, mert a termelés színvo-
nalának a fejlesztése, valamint a termelési tényezők megfelelő arányának a megterem-
tése a termelő egységek gazdálkodásában csakis alapellátottságuk, az eszközök men-
nyiségének növelése, a felhalmozás révén valósulhat meg, hiszen a munkaerő és a
föld is korlátozottan áll rendelkezésre. Másrészt azért, mert a termelés szerkezetét
és a fejlesztés irányát is megszabja a mezőgazdasági vállalatok földellátottsága.

A termelőszövetkezetek növekedésének egyik alapvető módja a gazdaságok
összevonása volt, így a közös gazdaságok területének növekedésével a foglalkozta-
tottak száma is növekedett, és egyúttal a tagok földellátottságában kiegyenlítő-
dés ment végbe. Egy termelőszövetkezeti tagra 1977-ben átlagban 9,6 hektár földterület

**A TERÜLETI TERMEKENYSÉG, A FÖLDMINŐSÉG, A GAZDASÁGOK
ÁTLAGOS NAGYSÁGA, ÉS A FÖLDELLÁTOTTÓSÁG KAPCSOLATA 1977-BEN**

Területi termé- kenység szerint képzett csoportok	Földminőség Ark/ha		A mezőgazdasági vállalatok átlagos nagysága ha		Földellátottság			
					ha/fő		%os változás	
	Tsz	Ág	Tsz	Ág	Tsz	Ág	Tsz	Ág
1.	10,2	11,7	3639	8975	14,1	13,8	100,0	100,0
2.	12,6	15,3	3571	7314	11,6	9,5	82,4	68,8
3.	14,3	18,0	3618	6462	10,6	7,8	75,4	56,6
4.	16,3	16,8	4063	7937	11,3	8,1	79,8	58,7
5.	17,1	20,7	3573	8116	9,7	7,3	69,0	52,9
6.	17,8	20,4	3877	6643	9,5	7,2	67,5	52,2
7.	19,5	22,2	3583	7713	9,1	6,4	64,8	46,4
8.	20,9	21,3	3453	7042	7,9	6,0	56,0	43,5
9.	22,2	19,8	3656	6155	7,2	4,5	51,1	32,6
10.	20,1	20,9	3496	4573	5,6	2,7	39,6	19,6

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

jutott. E mutató relatív szórása mindössze 37,8 százalék. Az állami gazdaságoknál egy főre 1977-ben átlagosan 7,3 hektár jutott. A föld és a munkaerő aránya azonban a termelősövetkezeteknél és az állami gazdaságoknál még ma is kötött, s még mindig alapvetően meghatározza a területi hatékonyságot és a fajlagos jövedelmezőséget is. *A területegységre jutó ráfordítások növekedése mellett a földellátottság alacsonyabb szintje is hozzájárul a nagyobb hozamok eléréséhez, és ennek alapján a belterjes fejlesztéshez.* A nagyobb területi termékenységet elért gazdaságok földellátottsági színvonalja a termelősövetkezeteknél mintegy 40 százaléka a legrosszabb területi hatékonyságú gazdaságokénak. Az állami gazdaságoknál pedig nem éri el a 20 százalékot sem.

2. A földminőség és a ráfordítások nagyságának, hatékonyságának összefüggései

Az előző részben érintőlegesen érintettem a területi termékenység és a földminőség összefüggéseit. Láthattuk, hogy a földterületek minősége még mindig befolyásolja, motiválja a gazdálkodás eredményességét. A földterületek minőségének hozamokat differenciáló szerepe azonban részletesebb vizsgálatot igényel, hiszen az közismert (a marxi földjára-elmélet egyik kiinduló tétele), hogy azonos ráfordításokat feltételezve a ráfordítások a jobb földeken hatékonyabbak, mint a rossz földeken. De vajon a rosszabb földeken gazdálkodók ellensúlyozni tudják-e valamiképpen a jobb földeken működő gazdaságok földminőségében rejlő potenciális előnyt? Nézzük meg először azt, hogy a különböző földminőségi csoportokba tartozó gazdaságok termelőeszközök ellátottsága, valamint különböző hatékonysági mutatói hogyan alakulnak.

A talaj minőségében mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés természeti tényezői összegeződnek. A föld minőségét a talaj természetes termékenységénél tágabban értelmezzük, a talajréteg kémiai, fizikai és biológiai tulajdonságain kívül beleértjük a domborzati, tagoltsági, éghajlati és a hidrológiai viszonyokat is. A társadalmi újratermelés folyamatában bővített formában termelődik újra, mivel az állandó jelleggel

bekebelezett eszközök magasabb minőséget eredményeznek A földek minőségét az ökológiai és az ökonómiai tényezők együttese határozza meg.

Ha a föld minőségének a termelés eredményére gyakorolt hatását kívánjuk vizsgálni, akkor az aranykorona szerint csoportosított adatokat kell elemezni. A kataszteri tiszta jövedelem régen ellentmondásban van önmagával, hiszen a múlt század második felében állapították meg, és ennek legutóbbi átfogó kiigazítása 1909 és 1913 között történt. A földminősítés aranykorona-érték rendszere a kialakításuk idején érvényes költség-, hozam és járadékviszonyoktól lényegesen eltérő mai viszonyok között már nem fejezi ki sem az átlagos befektetéssel elérhető hozamok, sem az elvárható tiszta jövedelmek tényleges összegét és arányait.² Jobb híján azonban ezeket a mutatókat kell alkalmaznunk a földminőség kifejezésére.

3. táblázat

A termelőerők és a termelés földminőség szerinti megoszlása 1977-ben

Megnevezés	Az egy hektár szántóterületre jutó kataszteri tiszta jövedelem		
	17 aranykorona alatti	17—26 aranykorona	26 aranykorona fölötti
<i>Termelőszövetkezetek</i>			
megoszlása %	54,4	37,1	8,5
Egy gazdaságra jut az átlag százalékában			
munkaerő	96,3	101,6	116,8
föld	98,2	102,0	98,6
állóeszköz	87,2	113,4	121,6
forgóeszköz	88,8	111,5	122,1
bruttó termelés	84,7	113,3	140,8
bruttó jövedelem	84,7	112,8	142,1
nyereség	75,5	120,4	163,3
<i>Állami gazdaságok</i>			
megoszlása %	46,0	36,8	17,2
Egy gazdaságra jut az átlag százalékában			
föld	89,1	119,2	107,2
állóeszköz	102,0	109,7	91,4
forgóeszköz	92,7	116,9	103,0
bruttó termelés	83,3	129,7	117,6
nyereség	89,6	121,1	110,6
	69,4	135,2	150,3

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

A földminőség gazdálkodás eredményességére gyakorolt hatásának elemzését a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok 1977. évi gazdaságsoros adatai alapján végeztem el. Az üzemetek az egy hektár szántóterületre jutó kataszteri tiszta jövedelem alapján csoportosítottam.

A 3. táblázat adatai arra utalnak, hogy mezőgazdaságunkban a gyenge adottságú gazdaságok jelentős helyet foglalnak el. A termelőszövetkezetek majdnem 55 százaléka gyenge földminőségű területeken (az egy hektár szántóra jutó kataszteri

² Kialakulóban van egy új földértékelési rendszer, amely a Magyarországon ma használatos genetikai talajrendszerre épül — eredményei azonban még nem hozzáférhetőek. A módszert részletesen ismerteti Góczán László: „Új komplex földértékelési módszer” c. munkájában. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Bpest, 1977.

tiszta jövedelmük 17 aranykorona alatt van) gazdálkodik. Az átlagos szintet leginkább a munkaerő- és föld-ellátottságuk közelíti meg, a többi termelőerő elemből a termelészövetkezetek országos átlagához képest lényegesen kisebb mértékben részesednek. Termelésük, bruttó jövedelmük és különösen nyereségük kisebb az országos átlagnál. A közepes adottságok között gazdálkodó termelészövetkezetek eszközállománya mintegy 10 százalékkal nagyobb, mint az átlag, elevenmunka- és földellátottságuk átlagos szinten van. A legjobb földminőségű (26 aranykorona/ ha fölötti kataszteri tiszta jövedelem) területeken a termelészövetkezetek mindössze 8,5 százaléka gazdálkodik. Munkaerő- és holtmunka-ellátottságuk kiemelkedően jó a szektorban. Termelésük, bruttó jövedelmük és különösen nyereségük az eleven és holtmunka-ellátottságukhoz viszonyítva kedvező. Az egy gazdaságra jutó bruttó termelési értékük mintegy 2,5-szerese a gyenge földminőségű területeken gazdálkodó termelészövetkezetekének.

Az állami gazdaságok adatai hasonló összefüggésekre utalnak. Gyenge földminőségű területeken az állami gazdaságok 46 százaléka összpontosul, a nyereségnek viszont csak 30 százaléka. Közepes földminőségű területeken az állami gazdaságok 37 százaléka gazdálkodik, míg 26 aranykorona/ha fölötti kataszteri tiszta jövedelmű területeken 17 százaléka. A jó és kiváló földminőségű területeken jó az eleven munka- és eszközellátottság. Az egy gazdaságra jutó bruttó termelési érték és nyereség is kedvező.

Megállapíthatjuk tehát, hogy *egyrészt a földterületek minősége még ma is jelentős hatást gyakorol a földek eltarthatóságára*, az egy foglalkoztatottra jutó földterület a rosszabb földektől a jobb földek felé haladva egyre csökken. Másrészt ismételtén bizonyítást nyert, hogy *a földterületek minősége, a területegységre jutó termelőeszköz koncentráció és a gazdálkodás eredményessége között szoros összefüggés van*. A jobb minőségű földeken jobb az alapellátottság, de a termelőerőkből való részesedésükhöz képest lényegesen nagyobb a termelési értékük és a jövedelmük is. A termelőerők értékesülése kedvezőbb a jó minőségű földeken.

Az eszközigenyesség, az eszközhatékonyság és a munkatermelékenység hogyan alakul a földminőség függvényében? A két nagyüzemi szektorban a termelés eszközigenyessége 1977-ben gyakorlatilag azonos volt. A legmagasabb eszköz/termelési érték hányadosok a gyenge minőségű földeken gazdálkodó vállalatokra jellemzőek, a jobb földeken a termelés eszközigenyessége kisebb. *A mezőgazdasági termelés eszközigenyességét tehát a földek minősége befolyásolja, a jobb minőségű földek holtmunka megtakarítást tesznek lehetővé.*

Az eszközigenyességet a rendelkezésre álló kapacitáscsk kihasználtsága és a termelőeszközök szerkezete is befolyásolja. Mennyiben határozzák meg ezek a tényezők a mezőgazdasági termelés eszközigenyességét?

Az állami gazdaságoknál a kapacitások kihasználása kétszerese a termelészövetkezetekének. Mindkét szektorban a jobb minőségű földeken gazdálkodóknál nagyobb, tehát *a jó minőségű földek azon keresztül csökkentik az eszközigenyességet, hogy a kapacitások jobb kihasználását teszik lehetővé*. A jó minőségű területen az ágazatok társítására, az egymást követő munkafolyamatok térbeli és időbeli összehangolására szélesebb lehetőség kínálkozik, ami kedvezően hat az eszközigenyességre. Az állami gazdaságok munkatermelékenységi színvonala lényegesen jobb, mint a termelészövetkezeteké. Az egy mezőgazdasági keresőre jutó bruttó termelési érték 41 százalékkal, az egy mezőgazdasági keresőre jutó halmozatlan termelési érték 44 százalékkal, az egy ledolgozott munkanapra jutó bruttó termelési érték 44 százalékkal, az egy ledolgozott munkanapra jutó halmozatlan termelési érték 52 százalékkal nagyobb az állami gazdaságoknál a termelészövetkezetek megfelelő mutatóihoz viszonyítva.

A munka termelékenysége és a földek minősége között erős korreláció figyelhető meg. A föld minősége hat a munkatermelékenység mindkét tényezőjére, az alapellátottságra és az alaphatékonyságra is. A jobb minőségű földeken az alapellátottság és az alaphatékonyság is kedvezőbb.

A lekötött eszközök hatékonysága kedvezőbb a termelőszövetkezeteknél, mint az állami gazdaságoknál. 1977-ben a gépek hatékonysága 3 százalékkal, az állóeszközök hatékonysága 9 százalékkal (bruttó termelés érték/állóeszközérték mutatójánál), a forgóeszközök hatékonysága 16 százalékkal volt magasabb a termelőszövetkezeteknél. Az összes lekötött eszközök hatékonysága 11 százalékkal volt nagyobb, ha a bruttó termelési érték/összes eszköz mutatót nézzük.

A lekötött eszközök hatékonysága mindkét szektorban erősen korrelál a földminőséggel. Az állóeszköz és az összes lekötött eszköz hatékonyságának földminőség szerinti differenciáltságai a két szektorban azonosak. A forgóeszköz kihasználtsága az állami gazdaságoknál különösen a jobb minőségű földekkel rendelkező gazdaságoknál alacsony. A folyamatos ráfordítások hatékonysága is kedvezőbb a termelőszövetkezeteknél, mint az állami gazdaságoknál, ez alól csak az amortizáció hatékonysága kivétel. Egységnyi termelési költségre jutó bruttó termelési érték 4 százalékkal, halmozatlan termelési érték 1 százalékkal, nyereség 16 százalékkal magasabb a termelőszövetkezeteknél, mint az állami gazdaságoknál. *A folyamatos ráfordítások hatékonysága tehát szektoronként erősebb nivellációt mutat, mint a lekötött eszközök hatékonysága.*

Az anyagi ráfordítások hatékonysága 13 százalékkal, az anyagköltségé 35 százalékkal nagyobb, az amortizáció hatékonysága viszont 5 százalékkal kisebb a termelőszövetkezeteknél, mint az állami gazdaságoknál. Az anyagi ráfordítások egyes elemeinek hatékonysága tehát szektoronként differenciáltabb, egymás hatását részben közömbösítik.

A két alapvető szektorban a folyamatos ráfordítások hatékonysága a földminőséggel azonos arányú és mértékű kapcsolatot mutat. Nemcsak az jellemző, hogy a legkedvezőtlenebb adottságú gazdaságoknál a legrosszabb a hatékonyság színvonala, hanem az is, hogy az állami gazdaságoknál annyival javul a hatékonyság kedvezőbb adottságok között, mint amennyivel a termelőszövetkezeteknél. A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok mutatóit összehasonlítva tehát megállapíthatjuk, hogy bár a termelőszövetkezetek termelésének alapigényessége az utóbbi két év-tizedben jobban nőtt, mint az állami gazdaságoké, ennek ellenére az eszközök hatékonysága magasabb a termelőszövetkezetekben. A termelőszövetkezetek kedvezőbb eszközhatékonyságának oka az, hogy egyrészt az állami gazdaságokhoz képest eleven munkával helyettesítenek holt munkát — technikai felszereltségük alacsonyabb — másrészt az, hogy a földdel eleven- és holtmunkát helyettesítenek, hiszen földellátottságuk magas. Tehát — bár a termelőszövetkezeteknél is a fejlődés iránya eleven munka holt munkával történő helyettesítése — ma még az alkalmazott technika alacsonyabb fejlettségi színvonala széles lehetőséget teremt ezzel ellentétes irányú helyettesítéseknek is. A technikai színvonal a két nagyüzemi szektorban lényegesen különbözik. Az állami gazdaságoknál az egy foglalkoztatottra jutó eszközérték 1977-ben a termelőszövetkezetekének másfélszerese, a terület egységére jutó eszközérték pedig kétszerese. A jó minőségű földeken nagyobb a területegységre jutó eszközérték és egy termelőre kevesebb földterület jut.

Az a tény, hogy a területegységre jutó eszközérték különbsége a két szektor között nagyobb, mint az egy foglalkoztatottra jutó eszközöké, arra utal egyrészt, hogy a foglalkoztatottak száma a földhöz viszonyítva az állami gazdaságoknál na-

gyobb; másrészt a kialakult arányokból arra is következtethetünk, hogy *enyhült az eszközellátottság (termelőeszköz/föld arány) közötti ellentmondás.*

A mezőgazdaságban a tényleges élőmunkafelhasználást a föld és a termelőeszközök nagysága és aránya határozza meg. A három termelési tényező közül kettő: a földterület nagysága és minősége, valamint a rendezésre álló munkaerő mennyisége és struktúrája, s ennek következtében a kettő aránya, a földellátottság is többé-kevésbé adottságként jelentkezik. A kollektivizálás időszakában szükségképpen ellentmondás keletkezett az alapellátottság és a földellátottság között, hiszen az átszervezés a nagyüzemi gazdálkodás feltételei közül a föld és a munkaerő centralizációját *egyszerre*, egy csapásra megteremtette, a termelt termelési eszközök viszont csak fokozatosan, felhalmozódásuk révén teremődnek meg. Az átszervezést követő időszakban a mezőgazdasági népesség erőteljesen csökkent, valamint nőtt az eszközellátottság. A földellátottság erőteljes kiegyenlítődése figyelhető meg.³ Az alapellátottság és a földellátottság közötti feszültség csökkenését elősegítette a tevékenységi kör bővülése, a kiegészítő tevékenység arányának növekedése, az elevenmunka-igényesebb, főleg állattenyésztési ágazatok súlyának növekedése. A termelőszövetkezetek közös és háztáji gazdaságai között kialakult sajátos munkamegosztás is elősegítette a termelési tényezők kedvezőbb összhangjának kialakulását.

A földellátottság és az eszközellátottság közötti feszültség csökkent ugyan, de nem szűnt meg. *A termelési tényezők mennyiségének és összetételének változása eltérő módon érintette a gazdaságokat.* A jó minőségű földeken az alapfelszereltség nagyobb mértékben tér el a rosszabb minőségű földek alapfelszereltségi színvonalától, mint amilyen differenciákat a földellátottság vonatkozásában megfigyelhetünk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a rendelkezésre álló munkaerő volumene és összetétele ma már minden földminőségnél teljes mértékben megfelel a termelt termelési eszközök, valamint a föld aránya által meghatározott foglalkoztatható létszámnak, tehát, hogy az alapellátottság és a földellátottság összhangban van. *Ugyanis a termelési tényezők összhangjának megteremtésében döntő szerepe van a felhalmozásnak.* A föld minősége viszont jövedelemdifferenciáló szerepénél fogva különböző feltételeket teremt a termelő felhalmozás számára. A rosszabb föld hátrányos következményeit csak pótlólagos ráfordításokkal lehetne eliminálni. A jövedelemdifferenciák bővített módon termelődnek újra, mert a rossz földön elért alacsonyabb jövedelem eleve alacsonyabb pótlólagos ráfordításokat tesz lehetővé. Tehát a rosszabb földeken — a sajáterős felhalmozás szűkös volta miatt — kedvezőtlen lehet az alapellátottság és a földellátottság viszonya.

A legrosszabb földminőségű területeken milyen mértékben jellemző a termelési tényezők aránytalansága? Az egyes ráfordítások milyen mértékben szóródnak az átlag körül?

A technikai fejlődés felgyorsulásával a munka tárgyi tényezői technikai színvonalukat, korszerűségüket tekintve korántsem homogének, és így hatékonyságuk is meglehetősen eltérő. Ez egyfelől azzal magyarázható, hogy a magasabb technikai szintre lépés ideje lerövidült, másfelől azzal, hogy a felhalmozás a megtermelt nemzeti jövedelem, illetve annak meghatározott arányai által korlátozott, végül az egyes eszközök potenciális hatékonysága, a felhalmozás minősége által is szigorúan determinált.

³ A földellátottság differenciáltsága a 60-as évek végén nagyarányú volt, a legkisebb és a legnagyobb földellátottságú termelőszövetkezetek között ötszörös, vagy még ennél is nagyobb eltérések voltak. Ezzel a kérdéssel foglalkozott Ihrig Károly: „A termelőszövetkezetek tagsűrűségének gazdasági következményei” c. könyvében. Akadémiai Kiadó, Bpest, 1968.

A mezőgazdaságban a földek eltérő minősége a ráfordításokra is hat. Mivel a földterületek minőségi differenciái meglehetősen jelentősek hazánkban, így a ráfordítások szórása ebből következően is szükségszerűen nagy.

A leggyengébb földminőségű területeken gazdálkodó termelőszövetkezetek *átlagos ráfordításainak* a vizsgálatánál a következőképpen csoportosítottam a gazdaságokat. A 11 aranykorona/ha alatti kataszteri tiszta jövedelmű gazdaságokat az intenzív művelésű kultúrák területének aránya szerint három csoportba osztottam. Az első csoportba tartozó termelőszövetkezeteknél a termőterületüknek maximum 1 százalékán termelnek intenzív művelésű növényeket, a második csoportban 1 és 5 százalék közötti, a harmadik csoportban pedig 5 százalék feletti az arányuk. Minden csoportot a területi termékenység/bruttó termelési érték/ha) alapján még további három csoportra bontottam, az első csoportban a legalacsonyabb a területi termékenység, a második csoportba tartozó gazdaságoknál közepes, a harmadiknál átlagosnál jobb a területegységre jutó bruttó jövedelem. A földellátottság, a területi termékenység és az intenzív művelésű területek aránya egymást kölcsönösen meghatározzák. Azokon a területeken, ahol viszonylag magas a földellátottság, ott alacsony az intenzív kultúrák aránya, és alacsony a területi termékenység. A földellátottság a leggyengébb minőségű földeken is alapvetően meghatározza a termelési szerkezetet és a területegységre jutó hozamot.

A különböző ráfordítások a 11 aranykoronaértékű területeken az országos átlaghoz viszonyítva nagyon kedvezőtlenek. Egyedül az egy hektárra jutó motorlóerő közelíti meg az átlagot. A területegységre jutó növényvédőszer, műtrágya, munkanap és gépmunka mutatói 30 százalékkal kisebbek, mint a termelőszövetkezetek átlaga. A területegységre jutó állóeszközérték, összes eszköz és beruházások vonatkozásában még rosszabb a helyzet, 40—50 százalékkal maradnak el az átlagos szinthez viszonyítva.

Valamennyi ráfordításelem a legrosszabb földminőségnél lényeges mértékben szóródik. Az intenzív művelés nagyobb aránya növekvő ráfordításokat követel meg, de ugyanakkor a területi termékenység is alapvetően a ráfordításokkal arányos. Nagyobb területi termékenység ott található, ahol a ráfordítások is nagyobbak, de a lényegesen magasabb ráfordításszint nem eredményez jelentős mértékben magasabb területegységre jutó hozamokat. Azoknál a termelőszövetkezeteknél, ahol nagyobb az intenzív művelés aránya, nagyobbak a ráfordítások. A termelési tényezők hatékonysága viszont nem feltétlenül ott kedvezőbb, ahol az intenzív művelésű kultúrákat nagyobb arányban termelik. A termelési szerkezet alapvetően meghatározza a területegységre jutó ráfordításokat, de a hatékonyságot a termelési szerkezet, a ráfordítások és az egyes ráfordításelemek kihasználtsági szintje együttesen határozza meg. *Úgy tűnik, hogy az egyes termelési tényezőkre jutó termelési értéket és a jövedelmet is jobban meghatározzák a ráfordítások, mint a termelési szerkezet.* Azoknál a gazdaságoknál, ahol az intenzív művelésű kultúrák aránya elenyésző, ott is lehet átlagosnál jobb (mind a termelőszövetkezetek, mind a 11 aranykorona alatti területeken gazdálkodó termelőszövetkezetek átlagnál jobb) a jövedelmezőség, az eszközkihasználtság és a munkatermelékenység is.

A legrosszabb földminőségnél is átlagos ráfordításokkal, vagy annál valamivel nagyobb ráfordításokkal átlagos hatékonyságot lehet elérni. *Az átlagosnál kisebb ráfordításszint és a kedvezőtlen földminőség együttesen eredményeznek átlagosnál kedvezőtlenebb hatékonyságot.* Az egyes termelt termelési tényezők szűkössége és a földmunkaerő kedvezőtlen aránya együttesen eredményeznek kedvezőtlen hatékonyságot. A kedvezőtlen jövedelmezőség alapvetően a ráfordítások szűkösségével és a magas földellátottsággal függ össze. Hazánkban tehát határföldekről nem annyira

a földminőség szemszögéből, hanem inkább a határkölségek oldaláról lehet beszélni. *A gazdálkodás eredményességét elsődlegesen a területegységre jutó ráfordítások határozzák meg, a föld minőségének jövedelemdifferenciáló szerepe ma már kevésbé jelentős.*

3. A termelési szerkezet és a földminőség kapcsolata

A technikai fejlődés a földek minőségére is hat, megváltoztatja, esetleg csökkenti a földek közötti minőségi különbségeket, teljes mértékben azonban nem szünteti meg. Az agrotechnikai fejlődés a jó minőségű földek termőképességét is javítja, nemcsak a rosszabbakét, bizonyos földminőséget kiegyenlítő hatást eredményezhet, megváltoztatja a földminőségek rangsorát, de a földterületek között mindig lesznek olyanok, amelyek közgazdasági termékenysége az átlagosnál kedvezőtlenebb.

A földek termékenysége mindig csak bizonyos, meghatározott növényi kultúrára értelmezhető. Ugyanazon földminőségi és egyéb természeti viszonyok más-más termelési feltételeket jelentenek az egyes növények számára: azonos élő és holt munka azonos típusú talajon eltérő hatékonysággal hasznosul a hozamokban, a szerint, hogy mely termék termelésénél használják fel. A jobb minőségű földek magasabb kihasználtsága területi szakosodást is eredményezhet, ami azt jelenti, hogy a növényeket nagyobb arányban a nekik megfelelő természeti körülmények között termelik. A termelékenységbeli különbségek azonban abban az esetben is léteznek, ha feltételezzük, hogy minden növényt a neki legjobban megfelelő típusú talajon és egyéb más természeti feltételekkel összhangban termelnek, mert *a) a jó minőségű föld több növény számára teremt jó feltételt, b) a jó földek „átlagán” belül is vannak jobbak.*

Az erőforrások felhasználásának hatékonysága tehát függ a természeti és közgazdasági feltételekhez alkalmazkodó termékszerkezettől is. *Egyenlő nagyságú tőke, azonos élő és holtmunka-ráfordítás azonos típusú talajon is eltérő eredményességű a termelési szerkezet kedvezőbb, vagy kedvezőtlenebb volta miatt.* Maximális többletjövdelem ott várható, ahol a termelési szerkezet a legnagyobb mértékben alkalmazkodik az adott természeti és közgazdasági környezethez.

A termékszerkezet a természeti körülményekhez való alkalmazkodásának több korlátja van, *egyrészt* a piac oldaláról korlátozott, hiszen a kereslet nem feltétlenül rugalmas a magasabb járadékot hozó kultúrákkal szemben, *másrészt* a termelt termelési tényezők adott nagysága és szerkezete, a bővítés lehetőségei, a munkaerő szakképzettsége, az innovációképesség, stb. tehát általában a termelőerők *adott* nagysága, szerkezete és a felhalmozás oldaláról is korlátozott. A termékszerkezetnek az adott természeti és közgazdasági tényezőkkel való konkrét összhangja elsősorban *üzemi szintű kérdés.* Elhatárolhatók egymástól tájörzetek az egyes talajtípusoknak megfelelően és így a természeti körülményeknek legjobban megfelelő növények megtervezhetők. Egy-egy üzem vetésszerkezetét azonban sohasem *csak* a természeti körülmények határozzák meg, az adott termelőeszközállomány, a felhalmozás lehetőségei stb. is meghatározóak.

Az alaptervekenység aránya a bruttó termelési értéken belül a leggyengébb földminőségű területen gazdálkodó *termelőszövetkezetek* csoportjában 1977-ben 78,6 százalék volt, a legjobb földminőségű területen gazdálkodóknál pedig 87,7 százalék volt. *A rossz minőségű földek eltartóképességéhez tehát jelentős mértékben hozzájárult az alaptervekenységen kívüli tevékenység bővülése.* Az alaptervekenységen kívüli tevékenységen kívüli tevékenységek kedvező jövedelmezőségi viszonyai erőteljesen hozzájárulnak a földterületek kedvezőtlen minőségéből adódó hátrány enyhítéséhez.

A növénytermelés aránya a bruttó termelési értéken belül korrelál a földek minőségével, az állattenyésztés aránya azonban nem. A bruttó termelési érték 30 százaléka származik az állattenyésztésből a termelészövetkezetek átlagában. Az állattenyésztés alacsony aránya az ágazat kedvezőtlen jövedelmezőségi viszonyaira, magas beruházási igényességére vezethető vissza. *A jó minőségű földeken gazdálkodó termelőszo-*

4. táblázat

A TERMELÉSI SZERKEZET ÉS A FÖLDMINŐSÉG KAPCSOLATA 1977-BEN

Egy ha szántóra jutó kataszeri tiszta jövede- lem Ark/ha	A bruttó termelési értéken belül		
	alaptervekenység aránya %	növénytermelés aránya %	állattenyésztés aránya %
<i>Termelészövetkezetek</i>			
—11,0	78,6	41,2	30,5
17,1—20,0	83,7	47,9	30,5
30,1—	87,1	53,8	29,0
Termelészövetkezetek átlaga	82,9	46,7	30,4
<i>Állami gazdaságok</i>			
—11,0	82,5	30,4	42,5
17,1—20,0	85,3	37,5	35,1
30,1	79,8	31,3	24,5
Állami gazdaságok átlaga	80,2	33,6	32,6

Forrás: A KSH 1977. évi mérlegbeszámoló adatai alapján számolva.

vetkezetek jövedelmezőségi viszonyai és így felhalmozási lehetőségeik is kedvezőek, de felhalmozási lehetőségeiket nem az állattenyésztés fejlesztésére fordították. Az állattenyésztés a közös gazdaság termelésében betöltött kisebb szerepe következménye annak a sajátos munkamegosztásnak is, ami a termelészövetkezetek közös és háztáji gazdaságai között kialakult. Az állattenyésztés nagyobb hányada ugyanis a háztáji gazdaságokban koncentrálódik. A közös gazdaság csakis nagyüzemi módon folytathat állattenyésztést is, a feltételek megteremtése viszont csak fokozatosan történhet. A háztáji gazdaságokban viszont a kisüzemi állattartás feltételei megvoltak. A közös gazdaság és a háztáji gazdaság termelési szerkezete, termelési tényezőik felhasználása is szerves egységet alkot, kölcsönösen kiegészítik egymást, egymás létének a feltételei. A termőterület művelési ágankénti aránya és a földminőség között jellegzetes összefüggések vannak. A jobb földminőségű területeken gazdálkodó termelészövetkezeteknél a termőterület nagyobb hányadát hasznosítják szántóként, viszont az intenzív művelésű kultúrák aránya kisebb. Tehát a földek gyengébb minőségét a nagyobb földterület önmagában véve nem tudja kompenzálni, a nem alaptervekenységi ágazatok és az intenzív növénytermelési ágak nagyobb aránya mintegy megnöveli a földek eltartóképességét.

A szántóföldi növények vetésterületének a megoszlása — a gabona kivételével — a földminőséggel nem mutat erős funkcionális kapcsolatot. A jobb minőségű földeken nagyobb arányban termelnek gabonát. A hüvelyesek, az ipari növények és a szalastakarmányok termelése nem függ a földminőségtől.

Az állami gazdaságok termelési szerkezete lényegesen eltér a termelészövetkeze-

tekétől. A bruttó termelési értékükön belül 1977-ben az alaptevékenység aránya 80 százalék, a növénytermelés aránya 34 százalék. Ezek az arányok gyakorlatilag függetlenek a földminőségtől. Az állattenyésztés aránya a bruttó termelési értéken belül viszont a földminőségtől jelentősebben függ. A legrosszabb földminőségű területen gazdálkodó állami gazdaságok csoportjában 43 százalék, a legjobb földeken gazdálkodók csoportjában 25 százalék. A termőterületek művelési ágankénti arányánál szembeötlő egyrészt az, hogy az intenzív művelésű kultúrák aránya független a földminőségtől, másrészt viszont az intenzív növénytermelési ágak aránya lényegesen magasabb, mint a termelőszövetkezeteknél. Az állami gazdaságoknál tehát a rosszabb minőségű földek eltartóképességének a megnöveléséhez az állattenyésztés és az intenzív művelésű kultúrák is hozzájárultak.

Összefoglalóan:

Először: A termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok a nagy méretből adódó előnyöket nem tudják kihasználni, a nagy termőterülettel rendelkező gazdaságoknál magas a munkaerő- és eszközellátottság, de a termelőerők értékesülése átlagosnál kedvezőtlenebb. A termelés színvonala alapvetően az egységnyi területre jutó élő- és holtmunka koncentrációjának mértékétől függ. Az ágazatok technikai és technológiai alapjai a vállalati koncentráltágtól függetlenek, az ágazatok termelése általában azonos technikával és technológiákkal szervezett. A nagy, közép és kisméretű vállalatok között nincs lényeges eltérés a termelés szerkezetében, technikai felszereltségében. A nagy területű gazdaságok előnyben elsősorban az egy főre jutó termelési érték vonatkozásában vannak, ami sokszor a munka technikai felszereltségének magasabb színvonalával függ össze. A nagyobb vállalatméret előnye szinte kizárólagosan a beruházások jobb finanszírozási lehetőségére szűkül. Nagyüzemi gazdaságaink jelentős hányadában a termelőerő-koncentrációhoz képest nem elég fejlett a munkamegosztás, a specializáció és a kooperáció.

Másodszor: Az egy gazdaságra jutó termelési érték, nyereség alakulásában a hatékonyság szerepe nem jelentős. A termelés növekvő méretei növelik a termelőegység kibocsátását, de a ráfordítások hatékonyságának a szerepe a kibocsátás növekedésében gyenge.

A gazdaságok területének nagyságával nem nő az egy hektárra jutó termelés értéke, az állóeszközök hatékonysága, és nem csökken az egységnyi termelési érték előállítására fordított költség. Egyedül az élő munka termelékenysége mutat javuló tendenciát, ha a gazdaságok területe nagyobbodik. A nagyobb gazdaságok átlagosan nem jobb eredményeinek eléréséhez a társadalom nagyobb mértékben járul hozzá; a nagyobb gazdaságok egységnyi terület után kevesebb adót fizetnek és nagyobb állami támogatásban részesülnek. A mezőgazdasági vállalatok koncentráltasága és a hatékonyság között feszültség, ellentmondás figyelhető meg.

A termelőegységek akkumulációs képessége az eszközértékre jutó nyereség alakulásától függ, és így a jelenlegi szabályozás némileg kedvezőbb helyzetet teremt a koncentráltabb vállalatok számára. Az erőteljes vállalati koncentráció felfokozta a fejlesztési igényeket és elindította az alapigényes fejlődést.

Harmadszor: A földterületek minősége még mindig jelentős hatást gyakorol a földek eltartóképességére, a jobb minőségű földek eltartóképessége magasabb. A jó minőségű földek elsősorban azon keresztül csökkentik az eszközigényességet, hogy a rendelkezésre álló kapacitások jobb kihasználását teszik lehetővé. A jó minőségű földek magas alapfelszereltsége folyamatos ráfordításokat takarít meg, vagyis

a nagyobb eszközállomány a társadalmi termékstruktúrában csökkenti az anyagi ráfordítások arányát.

Negyedszer: A földterületek minősége, a területegységre jutó termelőeszköz-koncentráció és a gazdálkodás eredményessége között szoros összefüggés van. *A föld minősége termelékenység-különbségeket eredményez.* Hat a munkatermelékenység mindkét tényezőjére, az alapellátottságra és az alaphatékonyságra is. A jó minőségű földek alapellátottsága és alaphatékonysága is kedvezőbb.

Ötödször: A földellátottság és az alapellátottság közötti feszültség csökkent ugyan a magyar mezőgazdaságban — a mezőgazdasági népesség erőteljesen csökkent, nőtt az eszközellátottság — *de a termelési tényezők mennyiségének és összetételének változása eltérő módon érintette a gazdaságokat.* A gyenge földminőségű területek munkaerő eltartó képessége rossz és kedvezőtlen az alapellátottság is.

Hatodszor: A magyar mezőgazdaságban az egységnyi területre jutó ráfordítások erőteljesen differenciáltak, a föld minősége jövedelemdifferenciáló szerepénél fogva különböző feltételeket teremt a termelő felhalmozás számára. *A rosszabb föld-eken elért kisebb jövedelem eleve kisebb pótlólagos ráfordításokat tesz lehetővé,* ami viszont meghatározza a gazdálkodás eredményességét. A jövedelemdifferenciák bővített módon termelődnek újra.

Адель Андраши

РОЛЬ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ КОНЦЕНТРАЦИИ И КАЧЕСТВА ЗЕМЕЛЬНЫХ ТЕРРИТОРИЙ НА РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

(Резюме)

Статья имеет целью анализ факторов сельскохозяйственного производства, удельного соотношения отдельных производственных факторов. Из числа факторов сельскохозяйственного производства автор останавливается в первую очередь на анализе такого органического и незаменимого фактора, как земля.

Результаты исследований свидетельствуют о том, что растущие масштабы сельскохозяйственного производства сопровождаются увеличением выпуска единицы производства, но роль эффективности вложений в нём слабая. Между концентрированностью и эффективностью сельскохозяйственных предприятий наблюдается напряжённость, противоречивость. Сельскохозяйственные кооперативы и совхозы не способны соответственно использовать вытекающие из крупнохозяйственных масштабов преимущества.

Далее автор рассматривает вопрос качества земли. Устанавливает, что качество земельных территорий не всегда оказывает существенное влияние на «кормящую способность» земли. Тесная зависимость наблюдается между качеством земельных территорий, концентрацией средств производства на единицу территории и эффективностью ведения хозяйства.

By: A. Andrassy

THE ROLE OF THE REGIONAL CONCENTRATION AND LAND QUALITY IN THE AGRICULTURAL GROWTH

(Summary)

The aim of the article to analyse the factors of agricultural production and their proportions to each other. The author deals specifically with the land, as one of the main factors of agricultural production, which is limited and can not be substituted.

The results of the examination point to the fact that the increasing size of production increases the output of production units (frams) but the role of input efficiency in the increasing output is weak. Tension, contradiction can be seen between concentration and efficiency of agricultural enterprises. Both the cooperatives and state farms can not utilize the advantages arising out of the large size. The author later deals with the quality of land. She states, that the quality of land still has a significant effect on the carrying capacity of land. There is a close correlation between the land quality, asset concentration per unite of land and the efficiency of the farming.

DR. DEMETER ANNA:

GONDOLATOK AZ ÉRDEK ÁLTALÁNOS FOGALMÁHOZ

Az elmúlt egy-két évtizedben egyre többen megkérdőjelezik *a szűken értelmezett közgazdaságtan határait* (R. Frisch, W. Leontief, G. Myrdal, N. Kaldor, J. Robinson, Kornai János, K. J. Galbraith, stb.). A világgazdasági problémák, a növekedés problémái, az országok, szervezetek kapcsolódásai és függőségei egyre inkább felhívják a figyelmet arra, hogy bonyolultabb magatartási formák jellemzők az emberre, mint amivel a közgazdaságtudomány számolt eddig.

Ennek következményeként a közgazdaságtudomány olyan új ágának a kifejlődését figyelhetjük meg, amely az *emberi magatartással* foglalkozik. A közgazdaságtan e területen fel tudja használni a pszichológia, szociológia stb. fejlődésének eredményeit.

Az interdiszciplinaritásnak ez a sajátos formája egyre inkább kezd tért hódítani. Míg a hagyományos felfogás szerint a különféle tudományokat a különböző területek eltérő kutatási módszerei alapján különböztették meg, addig ma az egyes tudományok majdnem azonos módszerrel dolgozhatnak a különböző területeken és így integrálódnak a tudományok. A 60-as és 70-es évek során a hazai kutatásokban is egyre fontosabbakká váltak az emberi magatartás kérdései mind a társadalmi, mind a gazdasági életben. Az MSzMP XII. kongresszusán is egyik központi téma volt az emberi tényezők szerepe.

A marxista elmélet az emberi magatartás legátfogóbb szabályozójának — Marxnak „A német ideológia” című műve alapján — az *érdeket* tartja.

A fentieket figyelembe véve a dolgozatban vizsgálom a marxista irodalomban használt különböző érdekeffektívumokat, és ehhez kapcsolódva kifejtem saját álláspontomat az érdekek néhány sajátosságáról.

1. Az érdekek általános fogalmának vizsgálata

Az érdekek definícióit két csoportba sorolhatjuk. Az *első csoportba* tartoznak azok, amelyek az érdeket

a) hajtóerőként, indítékként,

b) tudatosult szükségletként,

c) szükséglet és környezet kölcsönhatásaként fogalmazzák meg.

A *második csoportba* tartoznak azok a meghatározások, amelyek az érdeket tevékenységként (is) megfogalmazzák. Például Makó István azt mondja, hogy „Az érdekek, amelyek konkrét tett (tettek sokasága) alakjában nem jelennek meg, nem társadalmi tényezők, nem hat, s ebben az értelemben nem léteznek... társadalmi léte a tettben valósul meg.”¹ Lick József szerint pedig a szükséglet mozgásának három lényegi

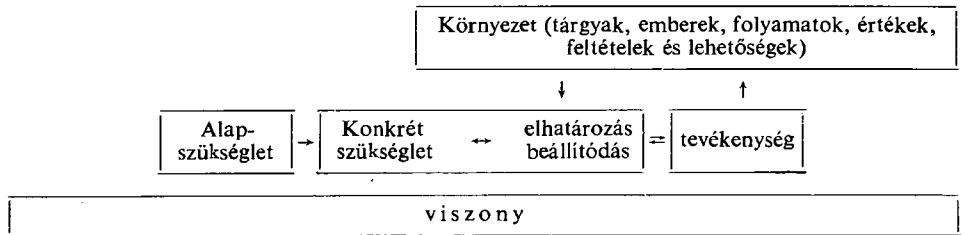
¹ Makó István: Az érdekek dialektikája. Érdektípusok, érdekvizonyok a szocializmusban. Kossuth Könyvkiadó, Bpest, 1973. 33—34 old.

eleme — 1. kielégítetlen szükséglet (diszpozíció), 2. kielégítési folyamata, 3. kielégített szükséglet — közül a középső, a kielégítés társadalmi folyamata a különleges, mert ez tölt be relatíve önálló szerepet: az érdeket.²

Az érdekmeghatározások második csoportjához sorolhatjuk az emberi tevékenység speciális jellemzőjének, a munkamegosztásnak a fenntartására ill. változtatására való irányultságot is. Ebben az esetben nem az egyént ill. az egyén tevékenységét kell megvizsgálunk, hanem az emberek csoportjának, kisebb vagy nagyobb közösségének tevékenységrendszerét, -megosztását, -struktúráját.

Elemzésem sorrendje olyan, hogy az egyes ember tevékenysége felől közelítik a közösség tevékenységéhez.

Az érdek foglami tisztázását az *emberi tevékenység folyamatszerű elemzésén* keresztül végezhetjük el, amelyet a következő ábrával szemléltethetünk:

Ebben a sémában nem szerepel az „érdek” szó, tehát a feladat az, hogy a leírt folyamat valamelyik elemét vagy elemeit elnevezzük érdekek is. A tudomány és a ráépülő gyakorlat számára elsősorban a folyamatleírás helyessége a fontos és csak másodlagosan, ezt elősegítő elemként válik szükségessé a fogalmak pontos megnevezése.

Az érdeket általában a szükségletek fogalmából vezetik le. E rövid tanulmány keretei nem teszik lehetővé a szükségletek részletes elemzését, ezért erre csak annyiban térek ki, amennyiben a továbblépéshez feltétlenül kell.

A pszichológiát elméleti, filozófiai oldalról megközelítő szerzők megkülönböztetik az elvontabb, általánosabb, a filogenézis során kifejlődő egy vagy néhány irányba mozgó alapszükségletet és az egyéni élet során a környezet (a természeti és társadalmi viszonyok) hatására kifejlődő konkrét szükségletek tarka sokaságát.

Véleményem szerint az *alapszükségletet* megfogalmazhatjuk olyan belső feszültségként, amelynek a tartós kiegyenlítetlensége a személyiséget tartósan vagy véglegesen károsítja. Az alapszükségletek rendszere:

1. Társadalmiasult természeti szükséglet (a pusztá lét és fajfenntartás szükséglete);
2. Elismerve lenni szükséglet (más emberek úgy viszonyuljanak hozzánk, hogy az elismerést, szeretetet, megbecsülést fejezzen ki);
3. Pozitív énkép szükséglete (az egyénnek a saját magához való önértékelő viszonya).

Az alapszükséglet a fenti viszonyok létrehozására irányul és nem irányul konkrét tárgyra.

A *konkrét szükséglet*, az alapszükséglet és a környezet által létrejövő, az egyéni feszültségtől eltérő (túlfeszítettség vagy hiány) állapot, amely tevékenységre ösztönző formában jelenik meg — nem tudatosodva, mint beállítódás és tudatosodva, mint elhatározás. A szükségletet energetikai és orientációs szempontból is megkü-

² Lásd: Lick József: *Érdek és tevékenység*. Kossuth Könyvkiadó, Bpest, 1979. 27. old.

lönböztethetjük. Az angol nyelvű irodalomban használatos kifejezések érzékeltetik a szükségletnek ezen jellemzőit is, a „drive” a mozgásra, a „need” az irányultságra utal elsődlegesen. Ebből következően megfogalmazódik az a kérdés, hogy a konkrét szükséglet a tevékenység szempontjából ok (mint mozgató), vagy cél (mint irányultság). A. Ny. Leontyev válasza, hogy a kettő egysége. Sőt a tevékenység eredményei is, bár az már egy újabb szükséglet.

E kitérő után térjünk vissza érdek fogalmaink vizsgálatához. Az érdek fogalmak két csoportját szerint különítettük el, hogy az első csoportban a szükségletnek valamelyik jellemzője ill. maga a szükséglet, a másodikban pedig a tevékenység ill. annak jellemzője jelenti az érdeket.

Könnyen belátható, hogy amennyiben az érdeket pusztán mint hajtóerőt, indítékot, mozgatórugót határozzák meg, ezzel azt jelzik, hogy az emberi tevékenységet az érdek által determinált kategóriának tartják. Az előzőekben már megállapítottuk, hogy a szükséglet energiát biztosít a tevékenység számára. Ezzel kapcsolatban az a kérdés, hogy *azonosíthatjuk-e az érdeket a konkrét szükséglettel* ill. ha nem, mi különbözteti meg a kettőt egymástól?

Úgy vélem, hogy nem szabad azonosítani a két fogalmat, mert bár részben átfedik egymást, mégis lényeges különbség van köztük. *A cselekvés rugója sokkal inkább a szükséglet, mint az érdek, hiszen a szükségletet mint feszültséget értelmeztük. Az érdek ezen már túlvisz a cselekvés irányába.*

Amikor a tudatosult szükségletet nevezik érdeknek, akkor sem választják szét a szükségletet és az érdeket, hanem — mint ahogyan belátható — ez utóbbit a szükséglet egy speciális fajtájának tekintik. A tudatosult szükséglet érdekként való megfogalmazásához implicite hozzá tartozik, hogy a tevékenység célja mindig tudatosul. Igaz ugyan, hogy a szükséglet tudatos felismerése szoros, egymástól szinte elválaszthatatlan kapcsolatban áll szükségletkielégítési lehetőségeinek felkutatásával, *de maga a szükséglet nem minden esetben tudatosodik.* Ennek ellenére feszültségoldó tevékenységre ösztönöz. *A cselekvést csak úgy érthetjük meg, ha a mozgatóerőnek nemcsak az egyik összetevőjét vesszük figyelembe, hanem az egészét.*

Ha a szükségletnek adott konkrét megjelenési formáját vizsgáljuk, akkor feszültségoldást nemcsak ennek kielégítése (a tárgy elsajátítása) jelenthet, hanem más tevékenység is oldhatja a feszültséget. (Például ha az éhségünk rántott csirke képzetében konkretizálódik, feszültségoldást jelent az is, ha más ételt eszünk. De akkor az elképzelésnek a csak félig teljesülése miatt fellépő tudati feszültséget is oldani kell azzal a magyarázattal, hogy ezt ugyanúgy kedveljük, mint a csirkét, vagy hogy a ténylegesen elfogyasztott étel egészségesebb annál.) *Vagyis adott szükséglet(ek)et különböző tevékenységgel, de bizonyos tevékenységgel különböző szükséglet(ek)et is ki lehet elégíteni.* Így a tettek, tevékenységek jelentős variációi között válogathatunk.

További probléma, *hogyan megy végbe ez a válogatás*, hogyan születik meg a döntés egy-egy tevékenység mellett? Az okok felgöngyölítése olyan hosszú folyamat, hogy szinte lehetetlen az elejét megtalálni. Ezért a kérdésre adandó válasznál célszerű abból kiindulni, hogy egy konkrét situációban a belső szükséglet és a külső környezet hatására létrejön egy bizonyos tevékenység. Ez a tevékenység a szükségletkielégítés (a feszültségoldás) szempontjából értékelődik (ami természetes és fejlettebb fokozatú tudati értékelés is.)

A tevékenység hatása rögzül, „megtanuljuk”, hogy feszültségoldó volt-e ill. hogy újabb feszültséget szült-e az adott tevékenység. Bizonyos feszültségszinttel együtt kell élnünk. Ez az egyensúlyi feszültség szint, amely egyénenként különböző.

Ennek alapján most már azt mondhatjuk, hogy *a tevékenységnek az egyensúlyi szint-től eltérő feszültséget kell oldania úgy, hogy az ne hozzon létre ettől újra eltérő feszültséget.*

Vannak, akik vitatják, hogy az ember törekszik ilyenfajta egyensúlyra. Természetesen igaz, hogy tökéletes egyensúlyt soha nem lehet elérni. De az belátható, hogy az egyensúly bizonyos szintjére, a túlzott feszültségek oldására szükség van, mert különben tartós károsodás lép fel. (Az előző példánál maradva, az elégtelen táplálkozás gyomorfekélyt, vitaminhiányt, ... éhhalált okoz, de a túltápláltság is kelt újabb feszültségeket.) Naturálisan csak a szervezet pillanatnyi állapotát tudjuk érzékelni. Az, hogy az adott tevékenységnek milyen következményei lesznek, csak bizonyos idő eltelte után lesz naturálisan érzékelhető. *Az emberi tevékenység és az utóhatás, a következmény kapcsolatát a tudat teremti meg, ezzel újraértékelődik az adott cselekvés. E folyamat alapján ott határozhatjuk meg az adott szükségleti feszültséghez tartozó legmegfelelőbb (optimális) tevékenységet, ahol a naturális és a tudati értékelés egyége a legkedvezőbb. A tevékenység a vége, az eredménye felől ill. alapján értékelődik.* A következő hasonló szituációban már teleológikusan tételeződik a tevékenység folyamata és elsősorban annak a vége, a szükségletkielégítés kellemes érzete. A naturális és tudati érzékelő, értékelő képességek különböző szintjei különböző tevékenységet tételeznek megfelelőnek, optimálisnak.

Az eddigiek során a tevékenység eredményéről volt szó, a továbbiakban a *tevékenység folyamatát* is meg kell vizsgálnunk. Amennyiben a folyamat önmaga nem cél, az vagy semleges hatású, vagy teherként jelentkezik. Semleges lehet például a rutinviselkedés, amennyiben már nem is kell szinte oda figyelni, s nem okoz plusz feszültséget. Amennyiben a cselekvés teher, kellemetlen, akkor a tevékenység feszültsége nagyobb, mint a szükségleti feszültség, akkor a tevékenységet igyekeznek könnyebbé tenni, vagy abbahagyni (pl. munkalassítás vagy a tanulás helyett játék.) Ez általában csak átmeneti állapot, mert később megerősödik a szükségleti feszültség, és ha az eredeti szükségleti feszültség már nagyobb, mint a tevékenység feszültsége, akkor valószínűleg elvégzik azt a tevékenységet.

A cél eléréséhez vezető úton általában különböző *akadályokat* is találunk. Ezeket vagy elfogadva, „megtanulva” a megmaradt lehetőségek körül választunk és ezzel általában kerülő úton haladunk a célhoz vagy megszüntetjük, leromboljuk azokat. Az akadályoknak nagyon sok formája létezhet. A gazdaságból vett példával illusztrálva, ha mondjuk egy vállalat termelési értékéről, feltételeiről nem vállalati, hanem magasabb szinten döntenek, ill. „elvárások” vannak vele szemben, akkor a korlátok kényszerpályát teremtenek a vállalatnak. Ekkor ezek a korlátok válnak fontossá és nem az esetleg hasznosabb, de a korlátokkal nem adekvát célok és tevékenységek. A vállalat növelheti pl. a termelés mennyiségét, árát stb. attól teljesen függetlenül, hogy szüksége van-e ezekre a termékekre valakinek.

A korlátok közötti rések is motiválnak a tevékenységben. Tipikus példája ennek a korrupció. Jól tudjuk, hogy ez ellen küzdve az újabb korlátok felállításával sem lehet tökéletes ellenőrzöttséget létrehozni, ezért célszerűbb az érdekérvényesítés egyenes útját nem korlátozni. Bizonyos korlátokra persze szükség van, ezek a társadalmi együttélés szabályozásának eszközei. Így *ami egyfelől korlát, az másfelől eszköz.* Az eszközöknek nagyon nagy szerepe van a cél elérésében, az ismeretek, képességek bővülésében. *Az eszközszájtátítás folyamatában alakul ki az új szükséglet, az új cél.*

Eddigiekben megvizsgáltuk a tevékenység eredményének és a tevékenység folyamatának, útjának a szükséglethez való viszonyát. *Általában a tevékenység és szükséglet hányadosáról (t/sz), viszonyáról* L. Séve ezt írja: „a maga kontextusán belüliérté-

kére vonatkozó *intuitív becslés* a tevékenység egyik legegységesebb és legegyszerűbb szabályozója.”³

A tevékenység és szükséglet hányadosának a viszonya azt is jelentheti, hogy a lehetőség szerinti legrövidebb út vezessen a szükséglet kielégítéséhez. Rövid időtávra gondolkozva mindenképpen ez a legelőnyösebb. A jövő szükségleteit jelentősebb mértékben beszámítva más lesz a t/sz viszony megítélése, valószínűleg hosszabb út, nehezebb tevékenység célravezetőbbnek számít. Sokszor ez nem mérlegelés kérdése, hanem a társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyok által meghatározott.

Az 1978. évi közgazdasági Nobel-díjas Herbert A. Simon elméletéről ezt írják: „Míg a legtöbb elmélet szerint a döntéshozók optimalizálnak (vagyis addig keresnek, míg a maguk szemszögéből a legjobb alternatívát meg nem találják), Simon azt állította, hogy a döntéshozók az első kielégítő alternatívát választják.”⁴

Véleményem szerint ez is egy bizonyos fajta optimum, hiszen az első elfogadható alternatíva jelenti a döntési idő minimumát, s ennek következtében (olyan viszonyok között, ahol presztizse van a gyorsaságnak), ha az alternatíva tényleg kielégítő — az optimumnak számíthat.

Összegezőképpen — a fenti gondolatmenet alapján — megfogalmazható az általános érdekkonceptus. Ennek értelmében az *érdek a szükséglet és környezet viszonyában kialakuló cél tételezése és a cél eléréséhez vezető út, tevékenységrendszer folyamata*.

Az érdek *szűkebb értelemben* csak a *céltételezés*, tehát a naturálisan érzékelt és, vagy a tudatosodott szükséglet hatására létrejövő beállítódásban és, vagy elhatározásban fogalmazódik meg, amely valamilyen tevékenységre irányul. Ez szoros kapcsolatban van, kölcsönhatásban áll a tényleges tevékenységgel — s így *tágabb értelemben* az érdek fogalomba, a *tényleges tevékenység*, az *érdekérvényesítés* is beletartozik. Az érdek ilyen szűken értelmezett megfogalmazását találjuk például D. Lockwood-nál is: „Az érdek egy cselekedet célja, hogy bármely eszközzel az érdeket kielégítse.”⁵ A tágabb megfogalmazásra példát V. B. Nyeszterovnál találunk: „Az érdek struktúrájában négy alapvető mozzanatot lehet elkülöníteni:

1. A szubjektum szociális helyzete, vagyis a társadalommal való gyakorlati kapcsolatainak összessége.
2. A helyzet felismerésének, megértésének foka, az szélesen variálódhatik, a nem értéstől a homályos érzékelésen át a világos felismerésig.
3. Az eszméi ösztönző erők, vagy a tevékenység motivumai, amelyek az érdek teljesen meghatározott objektumaira irányulnak. és végül
4. maga a cselekedet, amely a szubjektum tételezése az objektív valóságban.”⁶

Az érdek soha sem független a társadalmi viszonyoktól, mert az egyén szükségletét és szükségletkielégítési lehetőségeit a társadalmi struktúra, a társadalmi munkamegosztási rendszer ill. az egyénnek ebben a rendszerben elfoglalt helye befolyásolja.

2. A közösségi érdek és az érdekérvényesítés

Az ember leglényegesebb specifikuma a munka, a termelés. Az emberi társadalomban a tevékenységi rendszer, *a munkamegosztási rendszer olyan, amely — bizonyos mértékben — már előre gondoskodik arról, hogy a később felmerülő szükségleteket ki lehessen elégíteni*. Tehát az adott pillanatban még nem érzékelhető szükségletek

³ L. Séve: Marxizmus és személyiségelmélet. Kossuth Könyvkiadó, Bpest, 1971. 354—442. old.

⁴ James G. March: Herbert A. Simon, az 1978. évi közgazdasági Nobel-díjas. Science, 1978 november 24.

eszközeit, tárgyait és viszonyait hozzuk létre. Ez azt jelenti, hogy amikor a jövő szükségletének a kielégítési feltételeit javítjuk, akkor nem az aktuális szükségleti feszültséget oldó tevékenységet végzünk. Ahhoz, hogy ezt a nem adekvát tevékenységet el tudjuk végezni (megfordul a sorrend), *a tevékenységnek kell megteremtenie a hozzá tartozó szükségleti feszültséget (a beállítódást)*. Ha belátjuk, hogy erre a tevékenységre, bár pillanatnyilag nem kívánjuk, mégis szükség van, akkor a megfelelő pszichotechnikai módszer segítségével létrejön a beállítódás. A másik lehetőség — amely gyorsabban, de kevésbé tartósan hat —, *ha kívülről már eleve a beállítódást hozzák létre*. Ha a külső kényszer sem tudatilag, sem érzelmileg nem fogadjuk el, lehet, hogy elvégezzük ugyan adott munkát, de nagyon alacsony határfokkal.

A szükséglet és a tevékenység egymásra hatása, körforgása időbeli és az emberek egymás közti viszonyában bonyult rendszert alkot.

Az emberek beleszületnek egy konkrét társadalom munkamegosztási rendszerébe. Az ember és környezetének aktív viszonyában, *az elsajátítási folyamatban jönnek létre azok a feszültségek, célok és tevékenységek, amelyek tovább alakítják a meglévő viszonyokat*. A társadalomban, a munkamegosztásban elfoglalt hely a szükségleteket ugyan kisebb mértékben, de ezek kielégítési lehetőségeit, a reális célokat és tevékenységeket jelentős mértékben meghatározza. A munkamegosztásban elfoglalt hasonló hely hasonló szükségletkielégítési lehetőségekkel jár együtt, valamint a helyzet fenntartása ill. javítása is a korlátok által körülbástyázott úton, meghatározott eszközök segítségével mehet végbé.

A munkamegosztásban elfoglalt hasonló hely nemcsak a tevékenységrendszerben elfoglalt azonos vagy egymáshoz közelálló pozíciókat jelent, hanem a viszonyokbeli hasonlóságot (pl. az ellenségem ellensége a barátom) is. A hasonló helyzetűek a más helyzetűekkel való viszony fenntartásában és/vagy változtatásában együtt és külön-külön is érdekeltek. Az érdek fogalmán a köznapi értelmezés szerint olyan valamit értenek, ami az egyén vagy a közösség számára *hasznos*, ill. az adott lehetőségek között a leghasznosabb. Sőt általában azt is feltételezik, hogy csak az adott egyénnek vagy közösségnek hasznos, tehát más, vagy *mások számára hátrányos*. Amint az elemzésből kiderül, én ezt a két értékítéletet nem tartom feltétlenül összetartozónak. Sőt félrevezetőnek tartom, ha csak azt fogalmazzuk meg érdekként, ami másoknak árt. Ekkor értelmetlenné válna az érdekegyeztetés és érdekközösség fogalma. Ha elfogadtuk, hogy az érdek és a szükségletkielégítés között szoros tartalmi kapcsolat van, és belátjuk, hogy létezik olyan szükségletkielégítés (nem zéró végösszegű), amely nem feltétlenül rontja mások szükségletkielégítését — ebből logikusan az következik, hogy az érdek nem csak a mások számára hátrányos szükségletkielégítést jelenti.

Az eddigiekben szó volt arról hogy viszonylik az ember a saját szükségletéhez és saját tevékenységéhez. *A munkamegosztási rendszer elsősorban azt jelenti, hogy az emberek mások szükségletét elégitik ki a termékeikkel, a tevékenységükkel*. Ezt mint tudjuk, nem pusztán altruizmusból teszik, hanem azért, mert a *cserében* ők is megkapják a saját szükségleteiknek a kielégítését. A gazdaságtörténeti-gazdaságelméleti⁷ irodalom általában a cserének három formáját különbözteti meg:

- adminisztratív csere
- ajándékcseré vagy instrumentális csere,
- piaci csere vagy árucseré.

⁵ Modern social theory. Perey S. Cohen. Heinemann, London, 1968.

⁶ V. G. Nyeszterov: A társadalmi és egyéni érdek viszonyáról a szocializmusban. Ucsébnie Zapiszki. VPS pri CK. KPSzSz. vip. 1. Moszkva, 1958.

⁷ Polányi Károly: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Kiadó Budapest, 1976. alapján.

A cserében mindenki igyekszik a saját érdekeit szem előtt tartani — a tevékenység/szükséglet hányadosát — és ez teszi lehetővé az egyenértékű cserét. Akkor nem jön létre az egyenértékű csere, ha valamilyen külső erő gátolja ezt, amelynek hatására eltolódnak az erőviszonyok. A cserében ilyenkor nemcsak a két „áru” méretik meg, hanem a háttér is, a cserélő felek egymáshoz való viszonya, kiszolgáltatottsága vagy erőfölénye. Ez az erőviszony-különbség lehet fizikai, biológiai erőkülönbség vagy a munkamegosztásban elfoglalt helytől függő erőkülönbség. A modern társadalmakban ez utóbbi a domináns. Ezen az alapon jön létre az egyes embercsoportok érdek-közössége is.

A közösségi érdek az elsajátítási folyamat, a munkamegosztás olyan irányú változása, amelyben a rendszer egyszerre teszi lehetővé adott közösség, valamilyen szempontból azonos helyzetű egyének számára a tevékenység/szükséglet viszonyának javítását. Ha az adott közösségnek a munkamegosztásban elfoglalt helyzete relatíve jó, akkor a közös tevékenység a munkamegosztás fenntartására irányul. Marx szerint: „...a közösségi érdek pedig nem csupán a képzeletben létezik, mint valami „általános”, hanem mindenekelőtt a valóságban, mint azoknak az egyéneknek kölcsönös függősége, akik között a munka megoszlik.”⁸

Az érdekközösség ellentétpárja az érdekellettét. Amíg egyfelől a csoporton belül összhangban vannak a célok és tevékenységek, addig másfelől, más csoportokhoz viszonyulva a célok és a tevékenységek ütköznek. Az érdekütközés lehet spontán, de mód van tudatos érdekegyeztetésre is. Érdekütközésre és/vagy érdekegyeztetésre akkor kerül sor, ha a régi tevékenységrendszer már nem felel meg az új tárgyi vagy erőegyensúlyi (tehát egyensúlytalan) viszonyoknak. Statikus hatalmi rendszerekben (diktatúrákban) nincs lehetőség az érdemi érdekegyeztetésre. Itt a meglévő érdekellettéket elfojtják.

A dinamikus rendszerekben a demokrácia különböző formáinak lényegi eleme az érdekegyeztetés. A munkamegosztás rendszerébe beépítésre kerülnek azok a „játékszabályok”, amelyek teret engednek az érdekütközéseknek és ennek következtében alakítják a munkamegosztási rendszert olyan mértékben, hogy az ne jelentse a „játékszabályok” felrugását.

*Az érdekegyeztetés folyamatát is érdemes megvizsgálni. A tárgyaló felek általában abból indulnak ki, hogy meglévő szükséglet-kielégítési lehetőségeikből nem akarnak feladni (hacsak nincsenek rákényszerítve), sőt inkább növelni akarják ezeket. Kérdés, hogy *lehetőséges-e mindkét fél szükségletkielégítési lehetőségeit növelni?* A válasz igen. Hiszen éppen az bizonyítja az érdekegyeztetés fontosságát, hogy a társadalmi folyamatokra általában nem zéró összegű eredmény jellemző. (A zéró összegű „játézmák” azok, amelyekben az egyi fél csak a másik rovására nyerhet.) A zéró végső összeg csak az anyagi javak egyszerű elosztására érvényes. Ott csak annyit lehet elosztani, amennyit megtermeltek. De ha pl. az új, kialakuló munkamegosztás olyan, hogy összességében növeli a termelés eredményét, akkor a következő elosztás során mindenki többet kaphat.*

Az érdekegyeztetés következményeképpen kialakult új tevékenység ill. munkamegosztási rendszer az első részben leírt szabályszerűség alapján értékelődik. Tehát elsősorban aszerint, hogy milyen eredményt hoz, másodsorban a tevékenység nehézsége alapján, vagyis összességében a tevékenység és szükséglet viszonyának változásában. Ez transzformálódik közösségi szintre, aminek az a következménye, hogy az érdekütközések és egyeztetések hatására az emberek arra törekednek, hogy az új erőviszonyoknak megfelelő tevékenységek összességükben kedvezőbbek legyenek.

⁸ Marx—Engels: A német ideológia. MEM 3. köt. 33. old.

Így erről az oldalról is bizonyítható, hogy miért szükségszerű a történelmi fejlődésben a munkamegosztás fokozódása és egyre bonyolultabbá válása, valamint a szellemi tevékenység arányának növekedése a fizikaihoz képest.

3. A szükséglet és érdek dialektikája

„Az első történelmi tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállítására, magának az anyagi életnek a termelése... A második az, hogy maga a kielégített első szükséglet a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerzőszáma új szükségletekhez vezet — és új szükségleteknek ez a megteremtése az első történelmi tett.”⁹

Az a szükségletkielégítés, amely ugyanakkor új szükségletteremtés, a statikus, vegetáló életmódból a változó, fejlődő életmódot alakította ki. „... a szükségletek általános érvényű mozzanatai az elsajátításnak. Szükségletek kielégítésével zárul el az elsajátítási folyamatnak egy-egy körforgása, s ugyanakkor az újratermelés e menetében újratermelt, megnövelt a és kibővített szükségletek képezik a következő elsajátítási folyamat kiinduló mozzanatát.”¹⁰ A szükségletet és az érdeket nem lehet élesen különválasztani, mert dialektikus kapcsolat van köztük. De külön kell választani, mert az öszszemosás árt a tisztánlátásnak.

Az egyén a „megtanult” tevékenységet a következő hasonló szituációban is alkalmazza. A megfelelő tapasztalatok felhalmozódása után új szituációban is — a hasonlóság és a lényeg kiemelési képességének (ami szintén az elsajátítási folyamatban fejlődött ki) segítségével — adekvát reakciót tud kifejteni. Az új szituáció új tevékenységet és új (konkrét) szükségletet eredményezhet. Az érdek tehát teremt az új szükségleteket ill. ha a szükségletet mint viszonyt szemléljük (ami viszonylag stabil), akkor az érdek szelektálja az új gazdasági mechanizmus néhány konkrét szükségleteket. Az adott lehetőségek közül a szükséglet (mint viszony) optimális kielégítésének megfelelő konkrét szükséglet választódik ki. „... a szükségletek szelektálásának és megoszlásának egyedül objektív szűrőrendszerétszak olyan mechanizmus alkothat, amely a fennálló érdekviszonyokra épül.”¹¹

Tehát a társadalmi tevékenységrendszer szelektálja a konkrét szükségleteket és a szükségletek szelektálják (meghatározzák) a tevékenységet. Az a tevékenységrendszer, amit érdekként is megfogalmaztunk, tulajdonképpen a munka. Itt most az átlagosnál tágabb értelemben, mint mindenfajta hasznos tevékenység.

Анна Деметер

ЗАМЕЧАНИЯ К ОБЩЕМУ ПОНЯТИЮ ИНТЕРЕСА

(Резюме)

Категорию интереса не знала ни античная, ни средневековая философия. Центральную роль в них играло понятие полезности (например, Аристотель: Хорошо то, что полезно для людей.). Интерес стал важной категорией в буржуазном обществе.

Понятие интереса часто употребляется и в марксистской социологии. Автор статьи анализирует содержание этого понятия в интердисциплинарном воззрении марксистского подхода.

⁹ Marx—Engels: A német ideológia. Budapest, 1960. MEM 3. kötet. 29. old.

¹⁰ Szabó Kálmán: Előadások elméleti kérdéséről MKKE Közgazdász Továbbképző Tanf. 45-46. old.

¹¹ Szabó Kálmán: Tulajdon, érdek, vállalati érdek. Tájékoztató, 1969/1. sz. melléklete. 2—3. old.

Статья начинается с анализа различных понятий интереса. Автор стремится разграничить часто смешиваемые понятия потребности (запроса) и интереса. Пружиной действия скорее является потребность, чем интерес, ведь потребность понимается как напряжённость, интерес же ведёт дальше, в сторону действия.

Автор анализирует не субъективные решения, желания, а то, как именно возникает сама деятельность. В ходе прослеживания, поисков закономерностей процесса человеческой деятельности, автор анализирует влияющие на формирование интересов человека факторы, сначала с точки зрения индивида, а затем анализирует взаимовлияния на уровне общества (общественный интерес и проявление интереса).

В заключение автор показывает диалектические взаимосвязи потребности и интереса, влияние этой взаимосвязи в сторону взаимного дальнейшего развития.

By: A. Demeter

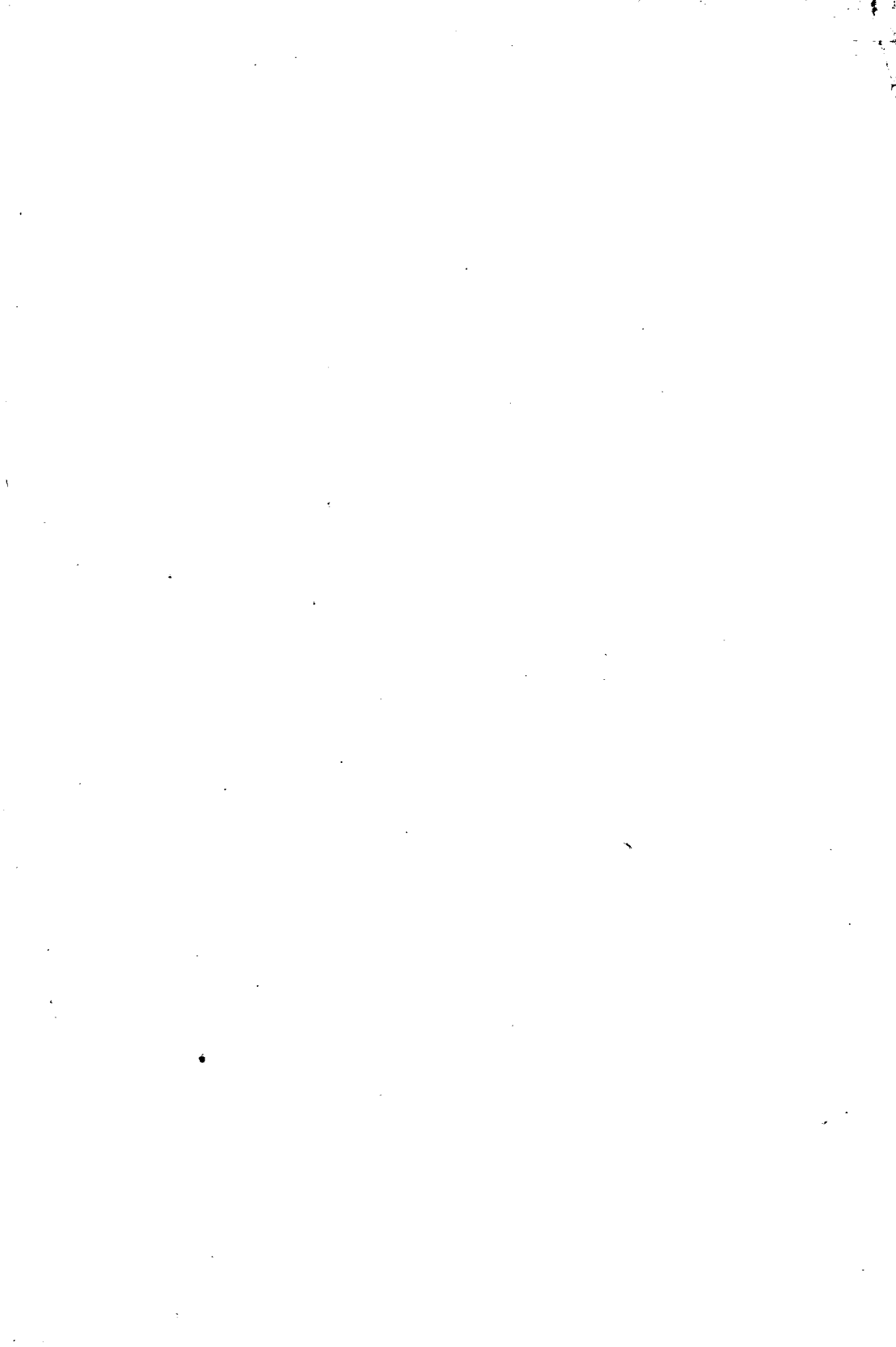
IDEAS ON THE GENERAL CONCEPT OF INTEREST

(Summary)

Both the ancient and middle age philosophers did not know the category of interest. For them the usefulness was the central problem. (Aristoteles: Good is that, which is useful for men.) The category of interest became important in the bourgeoisie society.

In the Marxist social science, the concept of interest is very often used. The author of the article examines the content of this concept in an interdisciplinary and marxist way. The article begins with the analysis of various kinds of concepts of interest. The author attempts to separate (which are often mixed up) the concepts of want, and interest. The motive for action is the want rather than the interest, because we interpret the want as a tension. The interest goes beyond this into the direction of action.

The author examines not the subjective decisions, and the wishes but how the actual activities come into being. In searching for the laws of the processes of human action, at first investigates the factors influencing the interest from the point of view of individual and than the interactions at society level (the community interest — and the interest assertion) At the end of the study — the author — presents the dialectical interactions between wants and interest, their mutual interaction in development.

DR. ÉGETŐ EMESE:

MONOPÓLIUM ÉS ÉRTÉKTÖRVÉNY

A gazdasági törvények monopolkapitalizmusbeli érvényesüléséről vallott nézetek a marxista irodalomban több vonatkozásban nem egységesek, sőt helyenként ellentmondásosak. Különösképpen így van ez az értéktörvény esetében. Ragyogó elemzéssel rendelkezünk az értéktörvény egyszerű árutermelésbeli és a klasszikus kapitalizmus viszonyai közötti érvényesüléséről. Ismerjük azt is, hogy miként változtak meg a törvény érvényesülésének feltételei: a monopólium lényegét és jellemzőit, a monopólium formáit és hatását a versenyre. De ezeknek a változásoknak az értéktörvény érvényesülésének módjára gyakorolt hatása, a *konzekvenciák levonása* már hiányos. Durván leegyszerűsítve a következő a helyzet: *a)* azt mondjuk, hogy az értéktörvény az árutermelés általános törvénye, *a csere egyenlőségének szükségszerűségét fejezi ki*; *b)* azt mondjuk, hogy a monopólium tartósan eltéríti az árat a termelési ártól, azaz *egyenlőtlen csere*t eredményez; *c)* ezek után megállapítjuk, hogy: igaz, egyenlő csere ugyan nincs, az *egyenlőtlenség mértéke* viszont nem lehet bármekkora (az áreltérésnek vannak korlátai), *ergo az értéktörvény érvényesül* a monopolkapitalizmusban is. Mintha az egyenlőtlenség mértékbeli korlátai egyenlő csere-t jelentenének! Ez a logikai bukfcenc — a vulgáris megfogalmazás ellenére — annyit bizonyít, hogy az elméletnek vannak adósságai az értéktörvény monopolkapitalizmusbeli érvényesülésének elemzése terén, és a fentemlített konzekvenciák levonása feltétlenül szükséges.

Az elméleti viták alapvetően három kérdés köré csoportosíthatók:

1. Érvényesül-e egyáltalán a monopolkapitalizmus viszonyai között az egyenlő csere törvénye — vagy éppen fordítva az egyenlőtlenségek a jellemzőek? (Monopolár és monopolista profit.)

2. Lehet-e az árak centruma a termelési ár monopolizációs viszonyok között? (Korlátozott tőkeáramlás az ágazatok között.)

3. A termelékenység növekedése következményeként csökkenő értékszínvonal miatt jár együtt az árszínvonal növekvő trendjével? (Infláció, tehát pénzromlás következménye vagy sem.)

E cikk célja, hogy néhány levonható konzekvenciára felhívja a figyelmet.

1. *Értéktörvény és az egyenlőtlen csere*

Az egyenlő csere követelménye legáltalánosabb formában az egyenlő munkamennyiségek cseréjeként jelenik meg. Legáltalánosabb kettős értelemben is. Egyfelől azért, mert a csere alapja mindig a ráfordítás; a ráfordítás pedig — bármilyen legyen is a konkrét formája — végső soron mindig munka. Mivel társadalmi szinten, összességében nem lehet több terméket elfogyasztani, mint amit megtermeltek, nem lehet

több munkát elsajátítani, mint amit kifejtettek, bárhogyan változzék is a ráfordítások különös, vagy specifikus formáival az egyenlőségi elv, a *végző meghatározó* mindig a munkaráfordítás marad.

Másfelől az egyenlő munkamennyiségek cseréje a csere egyenlőségének legáltalánosabb alapelve azért is, mert közvetlenül az egyszerű árutermelés viszonyai között érvényesül. Az egyszerű árutermelés pedig nemcsak a legrégebb, hanem egyben az árutermelés minden sajátos formáját végigkísérő, jelenlévő termelési mód.

A csere egyenértékűségének követelménye azonban még tisztán általános vonatkozásában sem jelenti azt, hogy egyenlőtlen csere nem is jöhet létre. *Az egyenlő csere követelménye egyben az egyenlőtlen csere szükségszerűségét is magában hordja.*

Az egyenlő munkamennyiségek cseréjének elve alapján is csak az a termelő jut egyenlő cseréhez, aki *átlagos feltételek* között termel. Aki az átlagnál rosszabb feltételek mellett termel, az *nem juthat* cserébe ugyanannyi munkához, mint amennyit ő átadott. Aki pedig jobb feltételek között, olcsóbban termel, az nagyobb ellenértékhez jut. A csere mégis mindkét esetben az egyenértékűség követelményének érvényesülése mellett történt, hiszen *a társadalmilag szükségesnek elismert munkamennyiség alapján cseréltek.*

Egyenlő csere csak egyenlő helyzetben lévő (azonos feltételekkel rendelkező) árutulajdonosok között jöhet létre. Különböző helyzetű, eltérő feltételekkel rendelkező árutulajdonosok között a csere — éppen az egyenlőség követelményéből adódóan — szükségképpen egyenlőtlen. A feltételek egyébként nemcsak a termelés technikai feltételeire vonatkoznak, hanem *a tulajdonosi pozícióra is.*

A csere egyenlőségének elve a termelés módjának függvényében változik. A kisárutermelő számára egyenlő a csere, ha egyenlő munkamennyiségek cserélődnek, azaz, ha az áruk az értéknek — a folyó ráfordításnak — felelnek meg. A kisárutermelő ráfordítása ugyanis döntően személyes munkaráfordítás, a lekötött eszközök aránya elenyésző, ugyanakkor a saját eszközeivel maga dolgozik, így az egyenlőség akkor valósul meg, ha a ráfordított munkája térül meg.

Az egyenlő munkamennyiségek cseréje viszont nem jelentene egyenlő cserét a tőkés árutulajdonosok számára. A tőkésnek nem munkába kerül a termék, ő tőkét fordít rá. Ráfordítása számára csak költség, pusztán annak megtérülése jövedelmet nem eredményez. A tőkésék közötti csere akkor lesz egyenlő, ha ráfordításaik megtérülése mellett azokkal arányos jövedelmet is realizálnak. Módosul tehát a csere *egyenlőségének elve*: az egyenlő munkamennyiségek cseréjét *háttérbe szorítja az egyenlő tőkéért, egyenlő haszon elve.* Egyenlő cseréről sem akkor beszélünk többé, ha az árak az értéknek, hanem akkor, ha a termelési árak felelnek meg. (Természetesen a másik oldal sem hanyagolható el: ennek nemcsak az az oka, hogy a tőkés mások munkáját sajátítja el, hanem az is, hogy a lekötött eszközök súlya és szerepe jelentős.)

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a csere egyenlőségének elve *attól függ, hogy kik, milyen árutulajdonosok cserélnek egymással.* Az értéktörvény követelménye pedig, az egyenlő csere, megfogalmazható ugyan úgy is, hogy az árak (árárányok) feleljenek meg az értéknek (érték arányoknak), de mindig hozzá kell érteni azt is, hogy az érték lényege termelési viszony, s ha a termelési viszony változik, az *érték, az árcentrum* is módosulni fog.

Ez nemcsak azt jelenti, hogy a csere egyenlőségének elve tulajdonképpen a jövedelmek egyenlőségében *jut kifejezésre.* Marx termelési ár elméletéből világosan következik az is, hogy *a különböző ágazatok egyenlőtlen értéktermelése önmagában nem eredményezhet egyenlőtlen jövedelmeket.* Az egymással egyenlő helyzetű árutulajdonosok (azonos nagyságú tőkével rendelkezők) azonos jövedelmet is realizál-

nak, függetlenül attól, hogy tőkékük megtérülése vagy szerves összetétele különböző. Az ágazatok közötti jövedelemdiszparitás semmi esetre sem fakadhat a termelékenység differenciáltságából, ha nincs monopólium és egyébként *a termelési viszonyok jellege azonos*. A tőkés módon termelt áruk akkor is a termelési árnak megfelelően cserélődnek, ha az előállításukhoz szükséges munka technikai felszereltsége, termelékenysége különböző. A tulajdonosok helyzetéből fakadó tevékenység, a tőkeáramlás, a kínálat változása, egyszóval az értéktörvény érvényesülésének mechanizmusa következtében a jövedelmek kiegyenlítődnek.

Érték és termelési ár tehát nagyságrendileg is eltérhetnek egymástól, mivel az *átlag most már nemcsak az értéket befolyásoló tényezőök átlagos voltát*, hanem a tőkeértéket, a profitrátát befolyásoló tényezőök átlagos voltát is jelenti.

A csere egyenlőségének alapelvét (és a társadalmilag szükséges ráfordítás nagyságát) *a termelés uralkodó formája határozza meg*. Tőkés viszonyok között tehát *csak a tőkések közötti csereben érvényesül az egyenlőség elve*, és helyzetkülönbségükből adódóan *nem lehet egyenlő a csere a tőkés és a kisárutermelő között*.¹

Ugyanígy egyenlőtlen csere eredményez a *monopolhelyzet* is: az előnyösebb helyzet az átlagosnál magasabb jövedelmet eredményez. A klasszikus földjáradék elmélete éppen arra ad választ, hogy érvényesül-e az értéktörvény, s ha igen, hogyan — az ipar és a mezőgazdaság közötti csereben akkor, amikor *tartós árdiszparitás* mutatható ki az *ipar rovására*. (Vagyis egyenlőtlen csere folyt az ipar és mezőgazdaság között, csak éppen ellenkező előjellel, mint napjainkban.)

Az ágazatok közötti egyenlőtlen csere ugyan nem feltétlenül jelenti egyben azt is, hogy az egyenlőség tőkés elve nem érvényesül. Az ipar és mezőgazdaság közötti csere mégis egyenlőtlennek kell minősítenünk. Egyenlőtlennek kell minősítenünk, mert *tőkés viszonyok között nem felelt meg az egyenlőség tőkés elvének*. Nem azért nem felelt meg, mintha a tőkés bérlő nagyobb profithoz jutott volna, mint az ipari tőkés, (hiszen az ő jövedelmét az ipari átlagprofit határozta meg) hanem azért, mert tartós extraprofitot *realizált* (s ezt fizette ki bérleti díjként). A piaci árak centruma nem az átlagráfordítás, hanem a határráfordítás, a még tőkés művelés alatt álló legrosszabb föld ráfordítása, s nem a termelési ár, hanem az annál magasabb érték volt (hamis társadalmi érték).

A földjáradék — a mezőgazdasági tartós extraprofit — keletkezésének oka a földnek, mint a gazdálkodás tárgyának, illetve a föld-magántulajdonnak a *monopóliuma*. *A monopólium tehát módosítja az értéktörvény érvényesülését*: a mezőgazdasági termékek árainak centruma — a társadalmilag szükséges ráfordítás — más elvek alapján alakul ki, mint az ipari termékeké.

Az átlagos termelési áron értékelt ipari termékek és a hamis társadalmi értéken (határráfordítás) értékelt mezőgazdasági termékek közötti csere semmiképpen sem minősülhetett egyenlő csereének, legalábbis az ipari tőkések szempontjából nem.²

¹ Ha nem vesszük figyelembe a tulajdonosi pozíció szerepét a csere egyenlőségének kérdésében végül is A. Smith problémájához jutunk el, aki ragaszkodván az egyenlő munkamennyiségek cseréjének elvéhez, azzal a kellemetlen ténnyel találta magát szemben, hogy *a tőkés és a munkás között nincs egyenlő csere*. Érvényesül-e akkor az értéktörvény? Smith közismert megoldása — ti. az áru értékét nem a ráfordított, hanem az érte vásárolható munkamennyiség határozza meg — szellemes megkerülése a problémának, de *nem megoldás*. A marxi válasz lényege éppen az, hogy a termelési eszközöket monopolizáló tőkés, valamint a pusztá munkaerejével rendelkező munkás közötti csere tényleg *egyenlőtlen csere*, és mégis *egyenlő csere* az értéktörvény szempontjából — mivel a tőkés a munkás árujának értékét (munkaerő) megfizeti.

² Ricardo és Malthus vitájának kulcsponjtja ez a kérdés. A földjáradék, mint a pusztá tulajdonjogból fakadó jövedelem egyenlőtlenné teszi az ágazatok közötti csereét, csökkenti a tőkések pro-

Igaz, a monopólium a klasszikus kapitalizmusban csak kivételként létezett — de létezett. Amikor az értéktörvény érvényesülésének kapitalizmusra (szabadverseny) jellemvonásait kutatjuk, mégsem az egyenlőtlenségekből indulunk ki. Sőt, kisárutermelők is voltak, mégsem jutna senkinek az eszébe, hogy az értéktörvény érvényesülésének kapitalizmusra jellemző módját a *tőkésék és a kisárutermelők közötti cseréből vezesse le*. Ellenkezőleg: mindig „tisztá kapitalizmust” tételezünk fel. Mivel a kapitalizmusnak erre a szakaszára az ipari tőke uralma a jellemző, az értéktörvény érvényesülésének jellemző vonásait is szükségképpen az ipari tőkésék egymás közötti viszonyai határozzák meg.

Az egyenlőtlen csere létezése a monopolkapitalizmusban sem jelenti feltétlenül azt, hogy egyenlő csere nincs is. Csak az egyenlőséget *nem a monopóliumok és a kívül állók közötti cserében* kell keresnünk — közöttük nem is lehet egyenlő csere, — mert *a monopólium az imperializmus korában nem kivétel, hanem rendszer*. Ha pedig a monopólium rendszerré — a gazdaság jellemző formájává — vált, akkor *a csere elvét és jellegét az ő cseréjük fogja meghatározni*.

Az értéktörvény monopolkapitalizmusra jellemző vonásai tehát a monopóliumok egymás közötti cseréjéből vezethetők csak le — függetlenül attól, hogy „tisztá” monopolkapitalizmus nincs. Tiszta kapitalizmus sem volt.

Az előzőekből még egy következtetés adódik. Ha egy adott gazdaságban az uralkodó termelési viszonyokon kívül alárendelten ugyan, de *más viszonyok is jellemzőek*, akkor a közöttük végbemenő egyenlőtlen csere az értéktörvény érvényesülésének szükségszerű következménye, megnyilvánulási formája. *A többféle árcentrum egyidejű létezése tehát minden vegyes (nem „tisztá”) gazdasági rendszer szükségszerű jellemzője*.

Monopolprofit és monopolár

„A monopolkapitalizmus viszonyai között a monopólium profitja magasabb az átlagosnál. A monopolista tehát az összes értéktöbbletből többet szerez meg, mint amennyi tőkéje nagysága szerint járna. — A monopolár tehát olyan ár, amelyet valamely tőkés vagy tőkés csoport monopolista pozíciója alapján vagy fölfelé vagy lefelé állandó jelleggel eltérít a termelési ártól” — amint ez a legtöbb tankönyvünkben olvasható. *A monopolár tehát úgy jelenik meg, mint a monopolista extraprofit egyetlen forrása*.

Első megközelítésre valóban úgy tűnik, hogy a monopolista extraprofit keletkezésének más magyarázata nem is lehetséges, mint az egyenlőtlen csere, azaz a termelési ártól tartósan eltérített monopolár. Ez a magyarázat azonban — bár kétségtelenül ilyen is van — korántsem kielégítő. Csak abban az esetben ad ugyanis magyarázatot a monopolprofit keletkezésére, ha a monopólium — vagy mint eladó, vagy mint vevő — uralmi pozícióban van partnereivel szemben. Például a feldolgozóipar (és a nagykereskedelem) a mezőgazdasági kisárutemelőkkel vagy kistőkésekkel szemben, illetve a fogyasztási cikket gyártó monopóliumok az egymástól elszigetelt fogyasztók tömegeivel szemben. De nem adhat magyarázatot azokban az esetekben, — márpedig ez sem csekély hányad — amikor egy monopólium *vevőként is, meg eladóként is monopóliumokkal kerül kapcsolatba*. Például a termelési eszközöket gyártó monopóliumok esetében ez rendszerint így van. Ilyen esetben az egyenlőtlen csere,

fitját. A csere itt is csupán a *tőkésék egymás közötti viszonylatában* tekinthető egyenlőnek. (Minden tőkés — a mezőgazdasági bérlő is — elvileg átlagprofitot raelizál.)

az áreltérítés nem szolgálhat magyarázattal a tartós extraprofit keletkezésére.³ (Amit nyer a réven, elveszti a vámon, vagy fordítva.) Mivel a monopolista extraprofit nemcsak egyes ágazatokban képződhet, hanem általában jellemzője a monopóliumnak, más megoldást is keresnünk kell. Ilyen megoldási lehetőséget kínál az, ha figyelembe vesszük, hogy a monopolkapitalizmusra *nem az ipari tőke, hanem a finansztőke uralma* jellemző. Ezzel kapcsolatban két mozzanatot kell kiemelnünk.

Először: a monopolkapitalizmus viszonyai között — szemben a klasszikus kapitalizmussal — a tőkés többé nem „ipari parancsnok”, mert *a tőketulajdon és a tőkefunkció szétvált*. A tőkés tehát többé *nem* a tőke megszemélyesítője, és a tőke sem azonosítható a vállalattal.

Másodszor: a finansztőke lényegét tekintve abban különbözik a tőkétől, hogy *nem egyszerűen idegen munka feletti hatalmat* jelent, hanem *idegen tőke feletti hatalmat is*. Nem idegen munka kisajátítása saját tőkével, hanem idegen munka kisajátítása idegen tőkével. A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválása, a részvénytársasági rendszer általánossá válása következtében a tőkés vállalatok jellemző tulajdonformája *kollektív tőkés tulajdon*. A vállalatok irányítását fizetett alkalmazottakra bizzák. A tőketulajdonos a vállalat tőkéjének csak résztulajdonosa, a vállalat valószínű tulajdonosa, vagy tulajdonosai azok a tőkésék, akik a részvénytöbbséggel rendelkeznek.

Nemcsak annyi változás történt, hogy egy vállalatnak sok résztulajdonosa van. Ugyanakkor egy tulajdonosnak sok vállalatnál lehet érdekeltsége. A monopólium semmi esetre sem fogható fel egyetlen hatalmas vállalatként, de még egyetlen egységes tőkeként sem. A monopólium, eredetileg és ma is, a formától függően, többkevesebb önállósággal rendelkező vállalatok halmaza, amelyeket a pénzügyi függés, a tőkefüggőség kapcsol össze.⁴

A profit vonatkozásában ezek a változások először is azzal a következménnyel járnak, hogy különbség keletkezik a *vállalat profitja és a tőkés* (a tulajdonos) *profitja* között. A tőkés profitja többé nem azonos a vállalati profittal, mert a tőkés csak résztulajdonos, így tőkéjének jövedelme is *csak része az egész tőke profitjának*: formáját tekintve *osztalék*. A résztulajdonos profitjának nagysága nemcsak a vállalati profittól függ, hanem az össz-tőkéből való részesedésétől, részvényeinek mennyiségétől és minőségétől is. (Megkülönböztetett részvények.⁵) Az osztalék egyébként tartalmát tekintve sem azonosítható a vállalati profittal. A profit felhalmozásra szánt része nem is kerül felosztásra a részvényesek között. Az osztalék már tulajdonosi döntés eredménye: valójában csak a profit tőkésítésre nem szánt része. A fel nem osztott profit arányáról és felhasználásáról természetesen a részvénytöbbséggel rendelkező tulajdonos dönt.

³ Más kérdés az, hogy elsősorban azok az ágazatok monopolizálódnak, ahol magas profit érhető el.

⁴ A viszonylagos önállóság nem pusztán jogi kérdés. Az egész rendszer értelmét a korlátolt felelősség adja, vagyis az, hogy a résztulajdonos nem egész vagyonával, hanem csak részvényei mértékig felel a vállalat tevékenységéért. Az egyes vállalatok önállósága az áruviszonyok értelmezése szempontjából is fontos. A szocializmus politikai gazdaságtanában elfogadott tétel, hogy a vállalatok állami tulajdonon belüli elkülönültsége áruviszonyokat eredményez. Milyen alapon tételezhetünk fel akkor, hogy a tőkés magántulajdonon alapuló monopóliumon belül a vállalatok *között* nincs áruviszony?

⁵ A részvények két alaptípusát különböztetik meg: a közönséges és az elsőbbségi részvényeket. Az elsőbbségi részvények esetében előre megállapított osztalékot fizetnek — a névérték meghatározott százalékát —, amelyet nem befolyásol a vállalat jövedelmezőségének változása. Az csak a közönséges részvények osztalékában jelentkezik.

Amikor tehát a *monopolprofitról* beszélünk, azt is meg kell jelölnünk, hogy *vállalati extrajövedelemre* gondolunk. A kettő egyáltalán nem ugyanaz. A *tőkés* — kiváltképpen ha monopolista — *akkor is realizálhat az átlagosnál jóval magasabb profitot, ha a vállalat* (vagy vállalatok) *csak átlagprofitra tesznek szert.*

A monopóliumok részvénytársasági alapra épülnek, valóban a „részvénytársaságok részvénytársaságainak a részvénytársaságai”.⁶ Ez a rendszer teszi lehetővé azt, hogy viszonylag kis tőkével hatalmas tőkék felett uralkodjanak (részesedési rendszer, holding társaságok). Az idegen tőke feletti hatalom *nem csak ellenőrzést jelent, hanem a jövedelem, a profitok lefőlözését is.* A részesedési rendszer lényege *Jéppen az, hogy vállalat is megszerezheti más vállalatok felett az ellenőrzést, az ellenőrzött vállalatok ismét más vállalatok részvénytöbbségét szerzik meg és így tovább.* Az egész lánc valódi tulajdonosa az a tőkés, aki — az egész tőkéhez képest minimális saját tőkével — az első vállalat irányító pakettjével rendelkezik. Mivel minden vállalat részesedik osztalék formájában az általa ellenőrzött vállalat profitjában (és dönt az egész fel nem osztott profitról), ez egyben azt is jelenti, hogy a monopolista (vagy a monopolisták csoportja) *saját tőkéjéhez viszonyítva hatalmas jövedelemre tehet szert anélkül, hogy az általa ellenőrzött egész tőkének vagy bármelyik vállalatnak extraprofitja lenne. A tulajdonos monopolprofitjának tehát nem szükségszerű előfeltétele a vállalati extraprofit, így a monopolár sem.* Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy a tőke mindig a legjövodelmezőbb területekre törekszik, sőt, az ágazatok monopolizáltsági foka szorosan összefügg jövodelmezőségükkel. Rendszerint együtt jár a monopóliummal a vállalati extraprofit és a monopolár is; de monopolista profit nélküle is realizálható.

A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválásából egyébként szükségképpen következik az, hogy *az árcentrum nem függ* — nem függhet — *a tulajdonosok profitjától.* Az árcentrum közvetlen kapcsolatban a vállalati profitrátaival van.

Az egyenlő tőkéért egyenlő haszon elve most a részvényekre kifizetett osztalék kiegyenlítődése révén valósul meg. A részvényesek nagy többsége ugyanis olyan tulajdonos, aki csak a tőke jövodelmére tart igényt, de tulajdonosi jogait nem gyakorolja (legalábbis közvetlenül nem). Ha tehát egy vállalat tartósan nem fizet részvényeseinek annyi osztalékot, mint más vállalatok, részvényeinek árfolyama esni fog, mert mindenki igyekszik megszabadulni az ő részvényeitől azért, hogy más részvényeket vásárolhasson. Minél magasabb osztalékot fizet, annál magasabb lesz részvényei iránti kereslet, és annál nagyobb idegen tőke felett uralkodhat. *Az egyenlő jövodelmezőség elve a tőketulajdonosok vonatkozásában most a részvényesek egységére jutó osztalék formájában jelenik meg.*⁷

Az osztalék alakulásának azonban nincs hatása az árúarakra. *Az árak termelése és realizálása a tőke funkciója.* A tőketulajdon és a tőkefunkció szétválása következtében az *árúval kapcsolatos tevékenység* — így az árupiaci konkurrencia is — *vállalati funkció* (nem pedig a tőketulajdonosé). A vállalat jövodelmezősége az árutól (annak költségeitől és árától) függ, a tőketulajdonosé azonban nem közvetlenül, pon-

⁶ „A konszernt joggal nevezhetnénk a részvénytársaságok részvénytársaságának” — írja Szabó Katalin (A nagyvállalati kihívás, Kossuth Kk, 1974. 100. 1.). Engels pedig „A tőke” egyik bevezetésében így ír: „Mióta Marx a fentieket megírta, mint ismeretes az ipari vállalkozás olyan új formái fejlődtek ki, amelyek a részvénytársaság második és harmadik hatványát jelentik”. A tőke. III. köt. Kossuth Kk, 1961. 433. 1.

⁷ Az osztalék jellegét tekintve inkább kamat, mint profit. Nagyságát tekintve sem sokkal haladja meg a bankkamat nagyságát és nagyjából azonos (az elsőbbségi részvények esetében) a kötvény kamattal. (Samuelson: Közgazdaságtan. KJK, 1976. 186. 1.) A vállalkozói nyereség inkább az alapítói profitban (eleve leszámítolva) és a fel nem osztott nyereségekben jelentkezik.

tosabban *nemcsak* attól függ. A monopolár tehát a vállalatok közötti konkurrencia eredménye.

A termelési ár kialakulásának feltétele pedig nem a tőketulajdonosok, hanem a vállalatok közötti egyenlő csere; nem a tőketulajdonosok profitjának, hanem a *vállalati profitoknak kell kiegyenlítődni ahhoz, hogy az árúárak a termelési ár körül ingadozzanak.*

2. Tőkeáramlás és monopólium

Az értéktörvény monopolkapitalizmusbeli érvényesülésének másik problémája a termelési ár kialakulásának lehetősége. Meglehetősen elterjedt nézet, hogy a termelési ár azért nem közvetlen szabályozója a piaci árak alakulásának, mert a *monopóliumok gátolják a tőkék szabad áramlását*, ezért a profitráták kiegyenlítődése hosszabb időszakban sem következhet be. Érdekes, hogy még azok is, akik bizonyítják a profitráták kiegyenlítődéseként szükségességét, csupán azzal érvelnek, hogy a tőkepiaci konkurrencia *nem abszolút* mértékben korlátozott.⁸

Az érték módosulása termelési árrá részben a termelés technikai-gazdasági, részben pedig társadalmi-gazdasági viszonyaival kapcsolatos.

A különböző termelési ágak eltérő jövedelmezősége a tőke szempontjából a tevékenységi területek eltérő technikai-gazdasági viszonyaiból fakad. A tőke szerves összetételének és megtérülési idejének azon különbségeiből, amelyek nem az alkalmazott technika alacsonyabb vagy magasabb színvonalából, hanem az ágazatok jellegéből (termelési periódus hossza, anyag- és munkaigényessége stb.) fakad.

A profitráták kiegyenlítődéseként szükségességét az egyenlő tőkéért egyenlő haszon elvéből következik, gyakorlatilag abból, hogy a tőke menekül az alacsony jövedelmezőségű területekről, mindig a magas profitrátájú ágazatokba törekszik.

A klasszikus kapitalizmus viszonyai között az átlagprofit és a termelési ár kialakulása az árupiaci mechanizmus és az iparágak közötti tőkeáramlás együttes eredménye. A viszonylag alacsony jövedelmezőségű ágazatokból kivont és a magas profitrátájú ágazatokba átcsoportosított tőke az árupiacon túlkeresletet, illetve túlkínálatot váltott ki, ami az árak változásán keresztül vezetett a profitráták kiegyenlítődéseként. Ilyen mechanizmus azonban valóban szabadversenyt tételez fel.

Mivel a monopolkapitalizmusra a túlkereslet és a túlkínálat váltakozása és a vele kapcsolatos árhullámzás nem jellemző, kézenfekvőnek tűnik, hogy ennek oka az, hogy a monopolium eredményesen akadályozza az iparágak közötti tőkeáramlást. A tőkeáramlás korlátozott volta pedig akadályozza a profitráták kiegyenlítődéset.

Ennek az érvelésnek azonban ellentmond az, hogy ha ez valóban így lenne, a monopoliumok nem extraprofitot realizálnának, hanem az átlagosnál is alacsonyabb jövedelmet. A különböző termelési ágak eltérő jövedelmezősége a tőke szerves összetételének és megtérülési idejének különbözőségeiből fakad. Az érték éppen azért módosul termelési árrá, mert azonos tőkebefektetés mellett az ágazatok értéktermelése különböző, így az egyenlő jövedelmezőség elve csakis a jövedelmek kiegyenlítődése révén realizálódhat. Ha tehát nem történik meg az ágazatok közötti jövedelmek kiegyenlítődése, az ágazatok az általuk megtermelt értéket realizálják, akkor a magas szerves összetételű ágazatok az átlagnál alacsonyabb profitot realizálnak, az alacsony szerves összetételűek pedig extraprofitot. Csakhogy a monopoliumokra éppen nem

⁸ Vigodszkij szerint az átlagprofit törvénye a monopolkapitalizmusban úgy érvényesül, hogy az egyes ágazatok nemcsak a tőke, hanem a tőke és az *erő* arányában részesednek az összértéktöbbletből. Vigodszkij: Gazdasági törvények a monopolkapitalizmusban. Kossuth Kk, 1972. 149. 1.

az a jellemző, hogy az átlagosnál alacsonyabb technikai felszereltségű ágazatokban működnek. Ellenkezőleg. Ha viszont feltesszük, hogy a monopólium törekszik arra, hogy a más ágazatokban megtermelt jövedelmeket újra elossza a maga javára — azaz monopolprofit, és így jövedelem-átcsoportosítás az ágazatok között létezik — milyen alapon tételezhetjük fel, hogy tőkeáramlás (tőkeátcsoportosítás) ellenben nincs?

Az a feltevés, hogy a tőkeáramlás a monopolkapitalizmus viszonyai között erősen korlátozott, csak akkor állná meg a helyét, ha minden egyes monopólium csak egyetlen iparágban lenne érdekelt (horizontális struktúra), és ott *abszolút uralmi pozícióval* rendelkezne. Az iparágon belüli abszolút egyeduralom eléggé szélsőséges eset. Előfordulhat ugyan, de semmi esetre sem tekinthetjük a monopolkapitalizmus jellemző vonásának. Az, hogy a monopólium uralmi pozícióban van egy adott iparágban, nem jelenti egyben azt is, hogy *csak egyetlen* iparágban érdekelt. Ugyanakkor *nem* valószínű, hogy egy monopólium *minden* olyan iparágban uralmi pozícióban van, amelyben érdekeltége (vállalata) van. A monopolizálódás legkoraibb időszakára is jellemző volt a technológiai kapcsolódás, a vertikálisan egymásra épülő iparágak vállalatainak összefonódása (kombináció). A mai kapitalizmusra pedig éppen az olyan monopóliumok a jellemzőek, amelyek érdekeltégei a gazdaság legkülönbözőbb területein megtalálhatók (konzern, konglomerátum). Ezek a formák viszont nagymértékben *megkönnyítik* a monopóliumok tőkéjének átcsoportosítását egyik iparágból a másikba.⁹

A kérdés másik oldala, hogy esetleg nem érdemes betörni egy jól jövedelmező ágazatba, mert a valóban versenyképes tőke olyan túlkínálatot eredményezne, ami értelmetlenné tenné a befektetést. Ez a veszély csak akkor állna fenn, ha az idegen tőke számára *kizárólag új vállalat* alapítása lenne az egyetlen lehetőség, hogy betörjön az ágazatba. (Vagy pedig egy már meglévő, de más iparágban működő vállalat átállítása, átvitele az adott iparágba.) Az idegen tőke betörése — bár ilyen eszközökkel is megvalósulhat — rendszerint nem így, hanem az adott iparágban *már működő vállalat felvásárlásával*, fuzióval, egyszerűval megszerzésével történik. Ez esetben viszont egyáltalán nem szükségszerű, hogy az idegen tőke behatolása túlkínálatot váltson ki az árupiacon.

Általában is igaz, hogy a monopólium nem szünteti meg „a” versenyt, hanem csak a szabadversenyt. *Nem mindenki versenyképes*, de aki az, továbbra is versenyez ugyanabból a célból, csak *más eszközökkel*.

A monopólium sem általában korlátozza a tőkepiaci konkurenciát, a tőke áramlását. Sőt, *általában* még elő is segíti. Nemcsak a vertikális (vagy egészen vegyes) jellegű vállalati struktúra révén, hanem a *fináncióke lehetőségei* következtében is.

A fináncióke az ipari és a banktőke összefonódása, így jellegéből adódóan megkönnyíti a tőkeáramlást. A hitel, amely a tőke egyik iparágból a másikba való átvitelének legfőbb eszköze volt már a szabadversenyos kapitalizmusban is, éppen az összefonódás révén eleve rendelkezésre áll. A tőkeáramlás feltételei ebből a szempontból még kedvezőbbek, mint a klasszikus kapitalizmus idején, amikor az ipari és a banktőke összefonódása még nem történt meg.

A fináncióke lényegéből is következik, hogy eleve feltételezi a tőkeáramlást. A fináncióke az idegen tőke feletti hatalom megszerzésére törekszik, mégpedig úgy, hogy minél kisebb saját tőkével minél nagyobb tőke feletti ellenőrzést szerezzen. Akár új vállalatot létesít, akár meglévőt bővít, sohasem csak saját tőkéje befekteté-

⁹ A konzernnek „pénzeszközeit a legkülönbözőbb ágazatokban működő vállalataik között átcsoportosítva magukra vállalhatják a klasszikus bankfunkciót, a tőkék ágazatok közötti áramoltatását”. Szabó Katalin: I. m. 135. 1.

sével tsezi. Részvények kibocsátásával gyűjti össze vagy emeli fel az alaptőkét, azaz *idegen tőkét centralizál* saját fennhatósága alatt. Az idegen tőke feletti hatalmat csakis a mobil tőkék mozgása révén szerezheti meg. Ha pedig egy iparágban magasabb a profit a szokásosnál és ez tartósnak ígérkezik, akkor nemcsak érdemes bővíteni a termelést, hanem kell is. Ha a monopólium meg akarja akadályozni, hogy új, idegen, versenyképes tőke betörjön az általa monopolizált területre, magának kell növelni a kínálatot, neki kell nagyobb teret betölteni a piacon. A termelésbővítéshez természetesen nemcsak saját tőkét, hanem idegen tőkét is felhasznál. Vagyis *a monopólium nem általában az idegen tőkét akarja távol tartani az általa monopolizált iparágból, hanem csak a versenyképes idegen tőkét. A monopólium nem kirekeszteni akarja az idegen tőkét, hanem az ellenőrzést felette megszerezni.*

Tőkeáramlás tehát monopolizációs viszonyok között is létezik. Ha viszont létezik tőkeáramlás és létezik az árupiaci konkurrencia, akkor ennek a mechanizmusnak *szükségképpen* létre kell hoznia *a vállalati profitráták kiegyenlítődének tendenciáját is.*¹⁰ Még akkor is, ha a túlkereslet és a túlkínálat váltakozása nem jellemző. Ha létezik az iparágak közötti árupiaci konkurrencia — ezt eddig senki sem vonta kétségbe — akkor a túlkereslet és túlkínálat váltakozásának hiányából legfeljebb a konkurrenciák *eszközeinek megváltozására* következtethetünk.

A vállalati profitráták kiegyenlítődének tendenciája ugyanakkor *nem zárja ki* a vállalati tartós extraprofit keletkezésének lehetőségét sem. Ellenkezőleg. A kiegyenlítő tendenciája, az egyenlő csere — mint — most is csak az egyenlő feltételekkel, azonos pozícióval rendelkező árutulajdonosok cseréjére vonatkozik; azaz a *nagyvállalatok* szférája az, ahol monopolizációs viszonyok között az *árcentrum meghatározódik*. A vállalati monopolprofit forrása pedig az egyetlen csere, amely a monopolhelyzetben lévő nagyvállalatok és a termelés társadalmisítottágának alacsonyabb fokával rendelkező kis- és közepes vállalatok között folyik.¹¹ Ha mindehhez azt is hozzátesszük, hogy a nagyvállalatok monopolhelyzete nemcsak méreteikből és tőkeerejükéből fakad, hanem a *technika monopolizálásán* is alapszik, akkor újabb érvet találhatunk a tartós extraprofit keletkezésére — anélkül, hogy az egyenlő csere lehetőségét elvetnénk.

3. A monopólium és az ármechanizmus

Az értéktörvény érvényesülésének módját a verseny, a konkurrencia határozza meg. A szabadversenyos kapitalizmusban, ahol az eladók egymás közötti, a vevők egymás közötti, valamint az eladók és vevők közötti konkurrencia teljes, az árak és az értékek közötti megfelelést a kereslet-kínálat és az ár mechanizmusa biztosítja. Mégpedig oly módon, hogy — mivel a verseny fő eszköze az *árharc*, a minél többet eladni, minél olcsóbban módszere — a túlkínálat és a túlkereslet váltakozása az árat az érték körül ingadoztatja. Az árcentrum ilyen körülmények között az iparágon belüli konkurrencia (eladók közötti verseny) eredményeképpen az átlagfordítás lesz.

¹⁰ Természetesen csak *ágazatok közötti* viszonylatban (iparágon belül az átlagprofit nem szükség szerű), és a *nagyvállalatok* vonatkozásában.

¹¹ Tapasztalati példaként a mezőgazdaság hozható fel, ahol a jövedelemdiszparitás a kapitalizmus monopolizálódásával az ellenkezőjére fordult. A klasszikus földjáraadé-viszonyok jövedelem többlete most jövedelemhiányra változott ágazati szinten, de a mezőgazdaságban nem is alakultak ki az iparéhoz mérhető tőkés jellegű nagyvállalatok.

A monopólium viszont megváltoztatja a konkurenciát, a konkurrencia változása pedig szükségképpen módosítja az értéktörvény érvényesülésének módját és *mechanizmusát is*.

Az a megállapítás, hogy a monopólium nem a versenyt szünteti meg, hanem csak a szabadversenyt — nemcsak a tőkepiaci konkurenciára igaz, hanem az áru-piaci konkurenciára is. A monopolista verseny itt is azt jelenti, hogy nem mindenki versenyképes, de aki az, továbbra is versenyez, csak más eszközökkel.

A monopólium a szabadversenyt akarja korlátozni, mindenekelőtt kiküszöbölni az árharcot, valamint a kereslet és a kínálat spontán ingadozásait. Háttérbe szorul tehát az árharc, és a monopólium az iparág kínálatának szabályozásával megakadályozza a túlkínálat és túlkereslet váltakozásait. Milyen mechanizmus biztosítja ilyen körülmények között, hogy az árak igazodjanak az értékhez (illetve a termelési árhoz)?

Szabadverseny esetén a munkatermelékenység növekedése és az áru piaci értékének csökkenése azért vonta maga után a piaci ár csökkenését is, mert a *megnövekedett kínálat* fokozta a konkurenciát, *éleződött az árharc*. Vagyis csak az az eladó volt versenyképes, aki olcsóbban tudta adni az árut. Akik nem tudtak elég olcsón termelni, tönkrementek, ezáltal csökkent a kínálat, stb. (A mechanizmus egy cosinus görbével ábrázolható). De ha nincs túlkínálat és nincs árharc, akkor nincs ami kikényszerítse az árak csökkenését, ha az érték csökkent. Tehát az ár nem is fog csökkenni. Akkor mi az a mechanizmus, amely biztosítani képes az árak értékarányos cseréjét?

A verseny fő eszköze monopoltörvény viszonyok között az árharc helyett a *termék differenciáció* lett. A márka, a megkülönböztető csomagolás, a reklám, az állandóan új meg új termékek¹² piacra dobása alkotja a „tökéletlen” verseny fegyvertárát. Az új termékek részarányának megnövekedése és a *diverzifikáció*¹³ a nagyvállalatok, a konszernek versenyének fő jellemzője az áru piacokon.

A technika fejlődése, a termelékenység növekedése nemcsak abban jut kifejezésre, hogy olcsóbbá tesz régóta ismert és gyártott termékeket, hanem abban is, hogy állandóan új termékeket produkál. Természetesen ez mindig is így volt, nemcsak ma. Az értéktörvény érvényesülése szempontjából azért van jelentősége ennek a megkülönböztetésnek, mert a konkurrencia eszközeinek megváltozása *hangsúlyeltolódást eredményezett*. Addig, amíg a verseny legfőbb eszköze az árharc volt, a technikai fejlődés kettős hatása közül a termékek olcsóbbá tétele dominált. *Azok a termékek voltak a legversenyképesebbek, amelyeknek egyéni értéke alacsonyabb volt, mint a társadalmi érték*. A kivételes technika kivételes termelékenysége olcsóbb, tehát versenyképesebb terméket, valamint extraprofitot eredményezett.

Az érték, illetve a társadalmilag elismert munkamennyiség nagyságának változása a termelés feltételeinek változásától függ. A technika fejlődésével, a termelékenység növekedésével az, ami az egyik időszakban kivételes termelékenységnek számított, a következőkben átlaggá¹⁴ válik. Most ez lesz a társadalmilag szükségesnek elismert feltétel, a régi „átlag” pedig *élelértékelenedik*, az átlagosnál rosszabb feltétellel lesz. De addigra már rendszerint ismét van egy még magasabb (az új átlagnál jobb technika következtében) termelékenységi szint, ismét van kivételes termelékenység.

¹² 1965-ben az Egyesült Államok piacán 40%-ban olyan cikkek voltak forgalomban, amelyeket 10 évvel korábban nem termeltek.

¹³ A diverzifikációnak két típusát szokás megkülönböztetni: 1. A termelési nomenkaturába felvett új termék vagy tevékenység a technológiai folyamatnak megfelelően illeszkedik az eredeti termelési profilhoz; 2. a laterális diverzifikáció, amely olyan termékek beiktatását jelenti, amelyek semmilyen módon nem kapcsolódnak az eddigi termelési profilhoz. Lásd: Szabó Katalin: I. m. 109. 1.

¹⁴ Átlagon a piaci érték elméletének megfelelően a *jellemző* ráfordítást értem.

A termelékenység növekedésének értékcsökkentő hatásával kapcsolatban tehát hangsúlyozni kell, hogy csak *hosszabb idő távlatában* érvényesül. A hosszabb idő annyi időt jelent mindig, *amennyi idő alatt a kivételtől szokásos feltétel (átlag) lesz.* A technika fejlődése, a munka társadalmi termelőerejének növekedése azonban *nemcsak* abban jut kifejezésre, hogy a már ismert *használati értékek adott munkamennyiséggel előállítható volumene növekszik.* Nemcsak az a munka termelékenyebb, amelyet a hatékonyabb gép (a jobb technika) segít, az a munka is az, amely létrehozza az újabb technikát, *a hatékonyabb gépet.* Ha ugyanaz a munka, amelyet eddig egy kevésbé hatékony gép, korszerűtlenebb használati érték előállítására fordítottak, most egy újabb, korszerűbb termékben ölt testet, az *függetlenül az új termék voluménétől* társadalmi méretekben növeli a munka termelő erejét.

Az új technika eredményeként megszülető új termék előállítására fordított munka — amennyiben az árut társadalmi használati értéként elismerik — *kivételes termelékenységi szintet képvisel.* Az elavult termék előállítására fordított munka pedig az átlagosnál rosszabb körülmények között végzett munkának minősül — *függetlenül a mennyiségétől.* Az elavult termék előállítása hiába igényel esetleg több munkát, mint — az ugyanazt a szükségletet kielégítő — korszerű termék, az elavult termék *társadalmi értéke kisebb lesz, mint egyéni értéke. Az egyéni és társadalmi érték eltérése tehát a termékek korszerűségétől is függ.* Ebből viszont az is következik, hogy *nemcsak úgy lehet szert tenni külön értékőbbletre, ha régi terméket az átlagnál olcsóbban termelnek, hanem az átlagnál korszerűbb termékek termelése révén is.*

Kezdetben az új termék egyéni és társadalmi értéke is magasabb, mint a régi, megszokott termékeké. Később azonban elterjedésével és termelésének növekedésével *egyéni értéke csökken. Társadalmi értéke azonban mindaddig nem változik, amíg új termék-ből szokásos (átlagos) terméké nem lesz, illetve egy még újabb termék megjelenése el nem értékteleníti.* Addig azonban az egyéni és társadalmi érték különbsége extraprofitot eredményez. A diverzifikáció azért is vált a konkurrenciá fő eszközévé, mert a konkurrenciára kényszeríti a vállalatokat, hogy gyártmánystruktúrájukat állandóan változtassák: ejtsék ki az elavult termékeket, ugyanakkor állandóan gondoskodjanak új termék bevezetéséről.

A technikai fejlődés kettős hatása, és ennek következtében az extraprofit szerzésének kettős lehetősége általában fennáll. De addig, amíg a konkurrenciá fő eszköze az árverseny, a hangsúly a termékek olcsóbbításán van. Amikor viszont a konkurrenciá fő eszköze *nem* az árharca, a termékek olcsóbbításánál *fontosabbá* válik azok korszerűsége. Most az új termékek bevezetése révén lehet *elsősorban szert tenni extraprofitra,* és szabadulni kell az elavult gyártmánystruktúráról. A termékek életciklusa lerövidül, és mindig újabb termékek bevezetésére kerül sor.

A klasszikus szabadverseny és a monopolista verseny különbsége tehát nem merül ki abban, hogy az előbbi „tökéletes” verseny, az utóbbi pedig „tökéletlen”. Az árverseny háttérbe szorulása nemcsak azt jelenti, hogy a kínálat — a termelt áru volumenének — növelése és ezen keresztül az egységnyi áru egyéni értékének csökkentése többé *nem a fő eszköze* a konkurrenciának. Egyben azt is jelenti, hogy a „fő eszköz” szerepét a termékekkel való versengés vette át: az áruk mennyisége helyett minőségük¹⁵ került előtérbe.

A konkurrenciá ilyen megváltozása az egyéni és társadalmi érték mozgását tekintve azzal a következménnyel járt, hogy a kivételes termelékenység átlagga válásában

¹⁵ A minőség változása természetesen nem okvetlenül jelenti a termék használhatóságának, hatékonyságának, stb. javulását. A konkurrenciá természetéből adódik, hogy sok esetben pusztán „más”, vagy éppen csak a forma, a csomagolás változott.

— az adott árufajta társadalmi értékének csökkenésében — *saját tényleges értékének alakulásánál nagyobb szerepet kap az új, korszerűbb termék megjelenése.* (Ugyanazt a szükségletet magasabb fokon kielégítő termék — a hatékonyabb gép — vagy esetleg az olyan termék, amely új szükséglettel váltja fel a régit.)¹⁶

Módosul az ármechanizmus is. Az adott árufajta iránt megnyilvánuló kereslet és kínálat spontán mechanizmusa árának csökkenését nem képes kikényszeríteni — éppen a kínálat tudatos korlátozása következtében. Vagy csökken ugyan az ára, de nem értékcsökkenésének arányában. Ezért az új termék — mivel magasabb egyéni és társadalmi értékkel rendelkezik — magasabb áron is lép a forgalomba. A technika fejlődése pedig nem áll meg. A még újabb termék — értékesebb lévén a közben átlagossá vált „régebbi” új terméknél — még magasabb áron értékelődik. Azok a termékek pedig, amelyeket közben elavulttá változtatott, és amelyek árát a keresletcsökkenés most már értéke alá nyomhatná, eltűnnek a forgalomból. Ennek a jelenségnek tudható be például az is, hogy a beszerzési áron nyilvántartott és leírt állóeszközök amortizációja kiselejtezéskor az anyagi pótlás számára nem nyújt elegendő alapot. A kiselejtezett típus már nem kapható, az új pedig, amivel pótolni lehet jóval drágább, mint a régi volt. Igaz, rendszerint többet is tud.¹⁷

Az egész folyamat végeredménye, hogy növekszik az árszínvonal ugyanakkor a költségsszínvonal is. A magasabb áron belépő új termék elterjedésével arányosan növeli az általános költségsszintet is: ha termelési eszköz, akkor közvetlenül, ha fogyasztási cikk közvetve, a nominális bérek növekedésén keresztül. *A konkurrenciamegváltozása tehát megváltoztatja az értéktörvény érvényesülési mechanizmusát: az ár az értékkel nem úgy kerül összhangba, hogy a költségek csökkennek és ezt követi az ár csökkenése, hanem úgy, hogy az árak növekedésével együtt jár a költségek növekedése.*

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az értéktörvény érvényesül. Bárhogy is fogalmazzuk meg az értéktörvény követelményét — akár úgy, hogy az árak feleljenek meg az értéknek, akár egyenlő cseréknek, akár az egyenlő jövedelmezőség követelményeként — más mechanizmus eredményeként ugyan, de a követelmény teljesül. *Az általános árszínvonal emelkedő tendenciája, a munka termelékenységének növekedése ellenére, nem mond ellent tehát az értéktörvény érvényesülésének.* Ellenkezőleg: éppen *abból* következik. Az árszínvonal-emelkedés ezen mértékét viszont nem is tekinthetjük inflációnak.

Árszínvonal és értéktörvény

Az értéktörvény napjainkban való érvényesülésével kapcsolatban még egy elmentmondásra kell kitérnünk. Ez ugyan látszólag nem a monopóliumokkal kapcsolatos, azonban szorosan összefügg a témákkal.

¹⁶ Lásd: Szabó Kálmán: Az értéktörvény és az arányossági elv napjainkban. Közgazdasági Szemle, 1981. 5. sz.

¹⁷ Az árupiaci mechanizmus ezen változása bizonyos mértékig magyarázatul szolgálhat a profitráta hosszútávú alakulásának problémájára is. Olyan korszakokban, amikor a termelékenység növekedésének volumen-növelő hatása dominál, minden bizonnyal kimutatható a profitráta csökkenő tendenciája is. Ez esetben ugyanis hiába haladja meg a tőke növekedését a munkatermelékenység növekedése, az árutömeg értéke nem, vagy kevésbé növekszik. Így a tőke egység értékére jutó áruértéktömeg is csökkenni fog. Ellenkező esetben — ha a munkatermelékenység korszerűséget és így értéket növelő hatása dominál — a tőke és a vele előállított áru értékének viszonya nem romlik, vagy esetleg javul is.

Arra a kérdésre, hogy a munkatermelékenység növekedése miért nem jut kifejezésre az általános árszínvonal csökkenésében, a pénzelmélet nem a konkurrenciára és a piaci mechanizmusok változásában keresi a választ, hanem egyszerűen úgy válaszol, hogy az aranytól elszakadt pénzrendszer az oka. Mégpedig azért, mert saját értékkel nem rendelkező pénz esetén *az értéktörvény nem szabályozza* — nem szabályozhatja — *az árszínvonalat*. Az indoklás rendkívül egyszerű: papirosanyagú pénz esetén az értékmérésnek csak az egyik mozzanata értelmezhető, ti. az értékmérés, a másik — az értékszínvonalmérés nem.¹⁸

Más megfogalmazása ugyanennek a tételnek úgy szól, hogy az értéktörvénynek csak az egyik „követelménye” — az arányok és értékarányok megfelelésére vonatkozó — érvényesül, a másik, az árösszeg és értékösszeg megfelelésének szükségszerűsége nem értelmezhető.¹⁹

Az árszínvonal tehát független az értéktörvénytől, de azért van törvénye; mégpedig az árszint és a bérszint összefüggését kifejező pf képlet.

Ez a felfogás azonban — eltekintve attól, hogy önmagában véve, illetve a pénzelmélet szempontjából is ellentmondásos — elméletileg is gyakorlatilag is tarthatatlan. Gyakorlatilag azért, mert, ha elfogadjuk, akkor értelmezhetetlenek és mérhetetlenek kell tekintenünk olyan alapvető fogalmakat, mint nemzeti jövedelem, vagy társadalmi termék. Hiszen, ha az árösszeg nem felel meg egyben az értékösszegnek, akkor a nemzeti jövedelem *nem* az évi munka értékterméke sem folyó-, sem változatlan áron.²⁰

Elméletileg pedig egyszerűen nem igaz, hogy az árösszeg és értékösszeg megfelelésének szükségszerűsége aranytól elszakadt pénzrendszerben nem értelmezhető. Nagyon is jól értelmezhető. Ez a „követelmény” ugyanis — ha lehántjuk róla a pénzillúziót — pusztán annyit fejez ki, hogy az egyes áruk cserearányai rövid időszakot tekintve eltérhetnek az értékarányoktól (a kereslet-kínálat ingadozása eredményeként), de *a cserék összességében csak annyi érték realizálódhat, amennyit megtermeltek* (amennyi munkát kifejtettek). Az összefüggés persze nem abszolútizálható, de *zárt gazdaság* esetén igaz, hogy rövid időszakot tekintve sem realizálható több érték, mint amennyit az adott országban összesen kifejtettek. (Az egész probléma először a termelési ár-elméletnél bukkan fel, ahol is arról van szó, hogy a jövedelmek realizált arányai nem esnek egybe termelésük arányaival. A bizonyítás lényege, hogy miért és hogyan megy végbe a jövedelmek *újraelosztása*, mert egyeseknek lehet, de összességében nem lehet többet realizálni a megtermelt értéknél.) Miért lenne ez értelmezhetetlen aranypénz nélkül? Sőt. Ha pénzszaporítással növelni lehetne — termelés nélkül — a felhasználható értéktömeget, melyik ország lenne ma szegény?

Arról nem is beszélve, hogy ha mégis feltesszük, hogy az összes áru realizálásából származó árbevétel bármekkora lehet, tehát az árösszeg független a megtermelt értékösszegtől, akkor az egyes áruk árának értéktől való eltérése is bármekkora lehet. Akkor viszont az egyenlő munkamennyiségek cseréje sem érvényesülhet, tehát fel

¹⁸ Lásd: Erdős Péter: Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunkturaingadozások és a gazdasági válság elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 131—132. l. Erdős nyomán egyébként tankönyveink elterjedt tétele.

¹⁹ Bertóti László: Az értéktörvény érvényesüléséről a monopolkapitalizmusban. Közgazdaság Szemle, 1964. 11. sz.

²⁰ Amennyiben feltételezzük, hogy a termelékenység növekedése az új érték nagyságát nem változtatja meg, csupán anyagi formáját növeli, akkor a *folyó áron számbavett nemzeti jövedelemnek (új érték) alacsonyabbnak kellene lenni* — abszolút színvonalát tekintve — *mint a változatlan áron számított mutatójának (volumen)*. A gyakorlatban azonban éppen fordított a helyzet: a bázis időszak árain kiszámított nemzeti jövedelem mindig kisebb, mint a folyó áron számított.

kell adni az árarányokra vonatkozó „követelményt” is, vagyis az értéktörvényt egészében.

Ezzel nem azt akarom állítani, hogy egy ország nem realizálhat több (vagy kevesebb) értéket, mint amit megtermelt, dehogynem, realizál is. De ennek magyarázatához *nem* az értéktörvényt, illetve az árösszeg és értékösszeg megfelelésének szükségességét kell tagadni, hanem a *zárt gazdaság hipotézisét* feladni. Nyitott gazdaság esetén ugyanis ez nem az értéktörvény „megsértése”, hanem velejárója.

Nem állja meg a helyét az az állítás sem, hogy aranypénz esetén az árszintnek két törvénye volt: az értéktörvény és a pf összefüggés, a papiros árszintnek viszont csak egy, mert az értéktörvény nem érvényes rá.²¹

A pf összefüggés a fogyasztási cikkek árai és a nominális bérek közötti összefüggést fejezi ki. Miért lenne ez független az értéktörvénytől? Ha kikötöm, hogy az értéktörvény a mai pénz esetén az árszínvonalat nem, csakis az árarányokat szabályozza, ez az összefüggés akkor sem független az értéktörvénytől. Ellenkezőleg: annak megjelenési formája. A bér a kapitalizmus legfontosabb árujának, *a munkaerőnek az ára*. Ha az értéktörvény általában az árarányokat szabályozza — akkor fogyasztási cikkek ára és a munkaerő ára közötti viszonyt szabályozza. Ha pedig a papírpénz miatt éppen ezt nem, akkor milyen alapon állíthatjuk, hogy a többit igen?

Az persze tény, hogy az árszínvonal napjainkban emelkedő tendenciájú a termelékenység-növekedés ellenére. És nemcsak az új, korszerű termékek ára növekszik, hanem a „hagyományos” termékeké is.

A fenti féreértések abból adódnak, hogy a pénzt tekintették *oknak*, mégpedig döntő oknak. Erdős Péter elmélete azonban implicite más mozzanatot is tartalmaz. Ez a mozzanat, amit beépít, de nem magyaráz, a béreknek az a sajátossága, hogy *lefelé merevek*. Ha kikapcsoljuk a pénzt, akkor az értéktörvény érvényesülésének újabb módosulásával találjuk magunkat szemben. A klasszikus kapitalizmusban a munkaerő áru vonatkozásában is úgy érvényesült az értéktörvény, mint általában: ha csökkent az áru értéke, ára is csökkent. Ha tehát megnőtt a munka termelékenysége a munkások által fogyasztott áruk előállító ágazatokban, ennek következtében csökkent azok ára, akkor előbb-utóbb bércsökkenés következett be minden ágazatban — hacsak közben nem nőtt a munkaerő értéke. Mivel a munkaerő értéke az általa fogyasztott áruk értékében testesül meg, a munkás létfenntartásához szükséges terméktömeg értékének csökkenése a munkaerő értékét is csökkenti, ez a bércsökkenés az értéktörvény érvényesülését jelentette.

Időközben azonban ezen a téren is változott a helyzet. A munkásosztály szervezettségének növekedése, a szakszervezetek erősödése eredményt is hozott. Javult hosszú távon a munkásosztály helyzete. Az eredmény elérése is, de megtartása is harcot követel, amelynek csak *minimális feltétele*, hogy a bér ne csökkenjen.

Az értéktörvény szempontjából viszont a bérek lefelé való merevsége azt jelenti, hogy az ár és az érték megfelelése csakis *felfelé mozgó* ár mellett jöhet létre. A polgári elméletek minden bizonnyal ezért tekintik monopóliumnak a szakszervezetet is. Ez nyilván túlzás. Mint ahogy az is az, hogy előszeretettel kizárólag erre vezetik viszsza az inflációt.

Az árak és a bérek mozgásában végül is fáziskésésben mindig a bérek vannak. Ugyanakkor — mivel jövedelem-újraelosztásról van szó — a költségnövekedés továbbhárítása az árban nemcsak a tőkésék és munkások, hanem a tőkésék egymás közötti érdekharcanak az eredője is. Az ár-bér spirál kialakulása és érvényesülési módja

²¹ Lásd: Erdős Péter: I. m. 133. l.

(kúszó vagy ellenőrzött, illetve hiper-, azaz elszabadult infláció) továbbá elképzelhetetlen az állam pénzügyi tevékenysége nélkül. De fontos észrevenni azt, hogy az állam sem mindenható, s bármily tudatosan is érvényesíti céljait, az élő gazdaság objektív törvényeit hatályon kívül nem helyezheti. (A 70-es évtized tapasztalatai legalábbis ezt igazolják.)

Itt is arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy nem az értéktörvény illetve az általa kifejezett szükségszerűség helyeződik hatályon kívül, hanem annak érvényesülési módja változott meg. Ennek kimutatása azonban nem a pénz elemzését és minden egyéb piaci körülmény változatlanok tételvezését igényli, hanem ellenkezőleg: a piac, a verseny elemzését és egyszerűsítő feltevésként a pénztől való elvonatkoztatást. Ami természetes is, hiszen az értéktörvény az áruk törvénye, így érvényesülése szempontjából a pénz léte vagy mibenléte másodlagos jelenség. A mai pénz és sajátosságai így következmény, és nem ok. Vagy ha úgy tetszik szükséges, de nem elégséges feltétel.

Mindezeket figyelembe véve talán nem tűnik megalapozatlannak az a végső következtetés, hogy az értéktörvény monopolkapitalizmusbeli érvényesülése sajátos vonásainak feltáráshoz és magyarázatához véleményem szerint a *járadék-elmélet általánosításán keresztül vezet az út.*

Эмеше Эгетё

МОНОПОЛИЯ И ЗАКОН СТОИМОСТИ

(Резюме)

Взгляды, которых придерживается марксистская литература по вопросу действия экономических законов в системе монопольного капитализма, во многих отношениях не являются едиными, более того, иногда противоречивы. Особенно это проявляется в отношении закона стоимости. Автор статьи обращает внимание на те противоречия, которые можно обнаружить, с одной стороны, относительно самой теории стоимости с другой стороны, — между теорией стоимости и теорией распределения дохода и, далее, между теорией роста и отдельными тезисами денежной теории.

Автор вскрывает противоречия в связи с тремя вопросами: 1/ Действуют ли вообще в условиях монопольного капитализма (когда монополия превратилась в систему) закон равномерного обмена или же как раз наоборот — характерными являются неравномерности? 2/ Означает ли ограничение капитала невозможность выравнивания между отдельными отраслями? 3/ Почему понижающийся вследствие роста производительности уровень стоимости сопровождается тенденцией возрастания уровня цен?

Указанные вопросы служат, в сущности, лишь поводом для размышлений, действительная цель статьи — вскрытие противоречий внутри теории стоимости и поиски путей решения проблемы. Конечная конклюдия — путь вскрытия особенностей закона стоимости в условиях превратившейся в систему монополии лежит через обобщение марксистской теории ренты

By: E. Égető

MONOPOLY AND LAW OF VALUE

(Summary)

Ideas on the prevalence of economic laws in the monopoly-capitalism, in many respects are not uniform and sometimes contradictory in the Marxist literature. This is specially true in the case of the law of value. The article directs the attention to those contradictions which can be found in some tenets within the value theory on the one hand and between the value theory and income distribution theory as well as growth theory and money theory, on the other.

The contradictions are revealed by the author in connection with three questions: 1. can the law of equal exchange assert itself (when the monopoly became a system) or the inequalities are

characteristic? 2. The limited capital flow make impossible the equalization of income ratios of different branches of the economy? 3. The necessarily decreasing level of value, due to increasing productivity why goes together with the trend of increasing price level?

These questions serve mainly as pretexts. The objective of the article is really the revealing of the contradictions within the theory and search for a solution.

The final conclusion of the article is, that in a monopoly capitalism when it became a system, to reveal the specialities of the law of value, we have to use the generalization of Marxian rent theory.

DR. MÁLOVICS JÁNOS:

A LAKÁSTERMELÉS ÉS- ELOSZTÁS GAZDASÁGTANÁRÓL

A magyarországi lakáskérdés (s egyáltalán a lakáskérdés) igen szerteágazó társadalmi-gazdasági vonatkozásokat magába foglaló probléma. Jelenlegi lakásproblémáink kialakulásában alapvetően három tényezőnek van jelentős szerepe.

1. *Történelmileg* kialakult — gazdasági fejlődésük lassú periférikus helyzetének megfelelően — elmaradott, mennyiségileg és minőségileg is elégtelen lakásellátottságunk;

2. A második világháborút követő *gazdaságpolitikánk*, mely igen célraorientáltan nem fordított kellő figyelmet, következőképpen nem biztosított elegendő erőforrást (sőt, túl keveset) általában az infrastruktúra, benne a lakásszféra fejlesztésére;

3. *Lakásgazdálkodási rendszerünk*, mely kezdetben a lakásgazdálkodást pusztán elosztásként kezelte, később már mint állami lakásépítést is, de igen sokáig nem fordított kellő figyelmet a lakáshiány magán szféra általi finanszírozására. Erre csak akkor került sor, amikor már — állami erőforrások hiányában — a magánszektor a gazdasági folyamatok, fejlődésünk spontán eredményeként egyébként is erre kényszerült, s a lakásszektorban egyre jelentősebb szerephez jutott. További problémája lakásgazdálkodásunknak jelenleg az építések finanszírozási rendje, valamint az elosztás, annak formai és tartalmi vonatkozásaiban egyaránt találhatók gazdaságilag-társadalmilag kifogásolható mozzanatok.

A következőkben a magyarországi lakástermelés és -elosztás tárgyalásánál a fő hangsúly a magánlakás építések forrásképződésén és egyéb befolyásoló feltételein lesz, valamint lakáselosztásunk néhány ellentmondásán, főként amelyek a társadalmi redisztribúcióhoz kapcsolódnak. Közben — remélhetőleg — arra is sikerül rámutatni, hogy lakásgazdálkodási politikánk (s annak centrumában a lakbér) igen elmarasztalható a társadalomban létező — a lakásszférához kötődő — problémákkal kapcsolatban.

A cikk a lakásgazdálkodásban 1983-ban bekövetkezett változások előtti állapotokat elemzi, mivel az új jogszabályok még ismeretlenek voltak a megírás idején. Mindez azonban—véleményem szerint—csak tompítja, de nem szünteti meg a következőkben tárgyalandó ellentmondásokat, problémákat.

1. A magánlakás építés forrásai és feltételei

A magánlakás építés képviseli az összlakás termelés *nagyobb hányadát*. Várhatóan nem is csökken — a közeljövőben legalábbis — részaránya. Igen fontos feladat tehát a magánlakás építés feltételeinek alakítása a helyes formáktól egészen a források biztosításáig. A magánlakás építés állami támogatása meglehetősen *bonyo-*

lult, differenciált. E differenciáltság elvileg nagy lehetőséget ad a választásra — az egyének a nekik leginkább megfelelőt választhatják. Már itt meg kell említeni, hogy igen sok esetben eleve nem lakásépítési szándékkal kezdenek hozzá az állampolgárok a lakásgondjaik megoldásához. A magánlakás építést igen erősen „ösztönző” tényező az állami lakások szűkös mennyisége (a magánlakást építők között sok jogosult lenne állami lakásra is) és minősége (alapterület, szobaszám, lakótelepi, vagy sem, stb.) is.

A magánlakás építési politika kialakításánál (is) egyik fő rendező elv az optimális laksűrűség biztosítása — a gazdaságos telekkihhasználás és közművesítés érdekében. Ennek értelmében (az előírások szerint) a *családiház építés* hagyományos (szabadon álló) formája *gazdaságtalannak* minősül. A beépítési sorrend e szempont szerint többszintes — többlakásos, emeletes sorházas; kistársasházas; földszintes sorházas; szabadonálló családiházas. E sorrendnek megfelelően részesülnek, vagy nem részesülnek a magánlakás építők az állam támogatásából (természetesen mindenütt van támogatás, csak a mértékben vannak — nem kicsi — különbségek).

A másik alapvető szempont az állami támogatás differenciálásánál a *települések jellege*. Itt következő a rangsor: nagyvárosok, az előbbieket vonzáskörzete, a településhálózat-fejlesztés szempontjából szerepkörrel rendelkező fontosabb települések, országos jelentőségű, egyes üdülőterületi települések, központok, egyéb települések.

A lakásterhek tehát *egyenetlenül* oszlanak meg a lakosság egyes csoportjai között. A kedvezmények elsősorban *lakásépítési formához és településtípusokhoz* kötődnek.

Természetesen a magánlakás építési formáknál figyelemmel kell lenni magára az építettői igényekre is. Az állam az adott lehetőségekhez mérten csupán a lakosság egy részének lakásellátását tudja magára vállalni, a többit, a magánlakás építést, csak több-kevesebb összeggel támogatja.

A magánlakás építés pénzügyi pillérei tehát:

- az állami költségvetés
- a hitelek
- a lakosság megtakarított pénze.

E pénzügyi források a mi szempontunkból most úgy fontosak, hogy mennyiben segítik, ösztönzik a lakásépítési kedv növekedését, van-e és milyen az összefüggés a források, pénzügyi kedvezmények változása és a lakásépítési kedv, a magánlakás építések volumenének növekedése között.

Az *állami támogatások* szerepe az összes lakásépítések finanszírozásában igen nagy, mintegy 50%-ot tesz ki, melynek 80 %-a az állami lakásépítés, 20%-a a magánlakás építések finanszírozását szolgálja.¹ Látható, hogy ezen állami támogatás az összes magánlakás építések forrásainak viszonylag kis hányadát jelenti, így gyakorlatilag változásának ösztönző motivációja sem lehet olyan hatású, mint a másik két forrás növelésének, a hozzájárulás feltételeinek változása. A közvetlen állami támogatás a magánlakás építésnél gyakorlatilag csak a *szociálpolitikai kedvezményeket* (gyermekek, eltartottak után) és bizonyos *közvetlen állami dotációkat* (például a munkások lakásépítésénél) tartalmaz. Ezzel kapcsolatban a következő problémák merülnek fel:

A szociálpolitikai kedvezmény mértéke az állami lakáshoz jutók esetében ugyanakkora, mint a magánlakás építés egyik, az összes magánlakás építésnek viszonylag kis hányadát kitevő teleszerű többszintes vásárlók esetében: eltartott gyermekek után 30-30 ezer Ft., egyéb eltartott családtag után 20 ezer Ft., az egyedi többszintes lakások esetében az eltartott gyermek és egyéb eltartott családtagok után 20-20 ezer

¹ Breitner Miklós: Pénz a középpontban. Figyelő, 1976. május 5.

Ft. Ezen szociálpolitikai állami támogatások nyilvánvalóan nem bontakoztatnak ki még minimális értékű építési kedvet sem. Sokkal inkább elosztási probléma, melyről később még szó lesz. Sommásan itt is megjegyzendő viszont, hogy a szociálpolitikai támogatás azokat részesíti előnyben (ha tetszik jutalmazza) elsősorban, akik a lakáshelyzetük javítását, megoldását vagy az államtól várják és kapják, illetve megfizetik ugyan a lakást, de nem magánlakás építők, hanem a számukra kiutalt lakást megvásárolják. Ezzel szemben nem, vagy *kevesebb támogatásban részesül* az, aki kisebb, vagy nagyjából *saját munkáját* is beleadja a lakás nemzeti vagyon gyarapításába.

A szociálpolitikai támogatás célja persze elsődlegesen a fiatal házások és a nagy-családosok támogatása. Tehát tőle összefonó funkció elvárása indokolatlan. Meggondolandó azonban, hogy például az állami és a telepszerű többszintes lakáselosztásból kiszorult fiatal házaspár, vagy többgyermekes család, aki maga próbálja megoldani más formában lakásgondját, miért kerüljön hátrányba azokkal szemben, akiket amúgy is „megjutalmaztak” (a lakáselosztásnál erről még szó lesz). A kiutalt lakások, az állami lakások amúgy is „mélyen dotáltak” mintegy ajándékként azoknak, akik bennük élnek, növelve ezáltal az — általában amúgy sem feltétlenül a legalacsonyabb — jövedelmüket.²

A magánlakás építés *hitelezési rendszere* igen differenciált. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat

A MAGÁN-LAKÁS ÉPÍTÉS HITELEKONDÍCIÓI ÉS TÁMOGATÁSI RENDSZERE AZ EGYES LAKÁSÉPÍTÉSI FORMÁKRA

Építési forma	A folyósított hitel lejárata /év/	Készpénzes előtörlesztés /az építési költség %-ában/	A hitel összege /az építési költség %-ában/	Kamat /%/	Szociálpolitikai kedvezmény	
					gyermek után eFt	egyéb el-tartott után eFt
Telepszerű többszintes	35	25	75	2	30	20
Egyedi többszintes	30	30	70	3	20	20
Csoportos családi (társas) ház	30	30	70	3	3 v több gyermek után kamatkedvezmény	
Hagyományos családi ház	25	50	50	3,5		

Megjegyzés: az építési telek biztosítása nem értendő bele az építési költségbe. Ez a készpénzes előtörlesztést terheli, kivétel a telepszerű többszintes építési forma.

Forrás: Jákfalvy—Rozgonyi: Hogyan juthatunk lakáshoz Bp. 1977.

A különbség az előzőekben már ismertetett egyes lakásépítési formák hitelezési kondíciójában van.

A telepszerű többszintes lakások pénzügyi feltételrendszere a legkedvezőbb a vásárlók számára. Itt tehát vásárlóról van szó, nem pedig építetőről, mivel vevőki-

² Ezzel kapcsolatban az utóbbi időben több tanulmány is megjelent. Ferge Zsuzsa: Társadalompolitika, szociálpolitika és a központosított újraelosztás. Közgazdasági Szemle, 1975/6. Dániel Zsuzsa: „igazságos” és „igazságtalan” lakáselosztás. Valóság, 1980/4. Jövedelemeloszlás, lakáseloszlás, társadalmi egyenlőtlenség. Valóság, 1981/2.

jelölés történik. Ezek a lakások OTP beruházásban készülnek el, melynek 90 %-ára a tanácsok jelölnek ki vevőket, s csak mintegy 10%-a szabad OTP értékesítésű. A legkedvezőbbek a hitel-kondíciók mind a lejárat (35 év), mind a kötelező készpénz előtörlesztés (25%), mind a kamat (2%) vonatkozásában.

A táblázatban — függőlegesen lefelé haladva — látható, hogy a hitelkondíciók romlanak, de tulajdonképpen nem rosszak. Illetve nem voltak rosszak addig, amíg az induló „pénztőke” nem volt túl nagy. Ma már azonban ahhoz, hogy valaki belekezdhessen valamilyen magánépítkezésbe, minimálisan is 300 000 (falun, ahol a kalákában építés jelentős költségsökkentő tényező), de városokban, ahol főleg a társasházi építési forma a jellemző, ez az összeg már 500 000 Ft körül van.

Bizonyítja ezt az is, hogy a készpénzes előtörlesztés valóban előtörlesztés, mivel az OTP csak azután folyósítja a kölcsönt, miután az építkező az építési költség ráeső hányadát már beépítette az épületbe. Így az *induló tőke* — ezen intézkedés előttihez képest — *szükséges nagysága megtöbbszöröződött*, mivel a jövedelemszerzés nem kapcsolható össze az építkezéssel, az építkezés megkezdése előtt rendelkezni kell a szükséges pénzüsszeggel (esetleg az építkezés közbeni áremelkedéseket lehet fedezni — s ez sem semmi — a folyamatosan képződő jövedelemből).

A hitelek folyósításának van még egy felső — előírt — korlátja, amely nem szokott problémát okozni, mivel az OTP nem folyósítja a hitelpolitikai irányelvekben meghatározott folyósítható hitelmaximumot. Ez azt is jelenti, hogy bár — folyamatosan tekintve — a 70-es években egyre többször (1971—73—76—79—81) javították a hitelkondíciókat, melynek következtében az erősen emelkedő lakásépítési költségek mind nagyobb részét vállalta magára a hitelszféra, kevés volt a készpénzes előtörlesztés a hitelkeret maximális kihasználásához. Ezen túlmenően jelezheti — és jelzi — azt is, hogy az építési *lehetőségek* sem a legkedvezőbbben alakultak az elmúlt időszakban. Nem volt a magánszféra számára elegendő építőanyag, megfelelő kivitelező, hiányoznak még ma is a korszerű családiház építő technológiák. Valószínűleg tehát az építési lehetőségek is elmaradnak a megtakarított pénzekről (ezt mutatja a takarékbetét-állomány állandó folyamatos növekedése). Bár újabban mutatkoznak jelei a magánlakás építési kapacitások növekedésének, valószínűleg azonban még mindig alatta marad a keresletnek.

Úgy tűnik tehát, hogy a hitelkondíciók a 70-es évek közepéig ösztönzőleg hatottak a magánlakás építkezésekre, a 70-es évek közepétől azonban csökkenő tendenciát mutatnak a magánérs lakásépítések, különösen a nem OTP beruházásban megvalósult lakásépítések.³

A hitelek nem jelentéktelen szerepét ugyanakkor az mutatja, hogy a hitelek nélkül megvalósuló lakásépítések 1975 és 1979 között közel 50%-kal csökkentek. Minden valószínűség szerint itt is az igen gyorsan emelkedő *lakásépítési költségeknek* van nagy szerepük. Mindezek szerint tehát a hitelezési rendszer — bár kondícióit tekintve nemzetközi viszonylatban sem rossz — újabb *korrigálásra*, újabb ösztönző stimulátorok beépítésére szorul. Így egy olyan hitelrendszer, mely kondícióit tekintve nemzetközi viszonylatban sem rossz, úgy látszik a magyar fogyasztóknak (lakásépítőknek) mégsem elég jó.

A magánlakás építések *saját forrását* vizsgálva már az előzőekből is kiderül, hogy relative (az építési költség százalékában) nem túl nagy, de abszolúte ma már igen magas, s a legtöbb ember, család számára, aki jelenlegi lakásviszonyaival nincs megelégedve (vagy mert nincs lakása, vagy mert nincs számára megfelelő lakása), nem összegyűjthető.

³ Beruházsi, építőipari, lakásépítési zsebkönyv 1981. KSH., 1981.

Ennek oka több tényezőben keresendő: a lakosság jövedelmének növekedési üteme; a lakásépítési költségek növekedési üteme és az árszínvonal növekedése mind igen erősen befolyásoló tényezői a lakosság lakásépítési forrásai felhalmozódásának. Ha a reáljövedelmek nem nőnek (vagy nem nőnek eléggé), akkor nem növekszik vagy nem növekszik eléggé a lakosság jövedelmének diszkrpcionális hányada sem, mely a magánlakás építés finanszírozásának (is) forrása.

Az 1970-es évek közepétől a reáljövedelmek növekedési üteme erősen lecsökkent. Csökkenő reáljövedelemből nyilvánvalóan kevesebb jut lakásépítésre is — bár az építési költségek a legutóbbi évben nem emelkedtek, de előtte meglehetősen sokat. Nem véletlen tehát, hogy a magánlakás építés lecsökkent, s főleg ezen belül is az OTP hitel nélküli finanszírozás.

Mindezek azonban nem jelentik azt, hogy ne képződnének újabb magánforrások lakásépítésre. Csak arról van szó, hogy tovább — hosszabb ideig — kell takarékoskodni a szükséges induló készpénzösszeg összegyűjtéséhez. Ez egyúttal azt is jelenti tehát, hogy a takarékbetét-állomány növekszik ugyan, de csökkenő mértékben, s az OTP-nak növelnie kell a lakásépítésekre folyósított hiteleit. Ezt alátámasztják a statisztikai adatok is.

Megállapítható tehát, hogy a saját források képződése az utóbbi időben kissé elmarad az előző időszakokhoz képest. Ez is azt jelzi, aminél már a hitelek vizsgálatánál is utaltam: a magánlakás építés terheinek egyre nagyobb részét kell megelőlegezni — hitelekkel — a lakosság részére. Ez a hitelkondíciók átalakítását kívánja. Erre annál is inkább szükség van, mivel a magánforrások növekedésében (növekedési ütemében) nem várható változás az elkövetkezendő években a magyar gazdaság jelenlegi helyzetében, mely a lakosság jövedelmének növekedését nem tervezi sokra, s ennek már „jelei” is vannak (s ez nemhogy növekedést, de csökkenést mutat).

Nemcsak a lakások termelésének, hanem elosztásának átfogó szabályozása is részét kell képezze a lakásgazdálkodásnak. A kettő nem megfelelő összhangját jellemzi például napjainkban, hogy a tanácsi bérlakásra jogosultak (jövedelmük alapján) nagy hányada nem juthat hozzá ilyen lakáshoz, kénytelen magára vállalni — családi, vagy társasház formájában — lakásgondjának megoldását. Ezen a piacon ő ugyanolyan résztvevő, mint akinek a jövedelme esetleg az övének többszöröse, ugyanolyan feltételekkel „állíthat elő” egy lakást. A lakáselosztási rendszerben elfoglalt előnyös hely, melyet ő önkéntesen felad, s így magára vállal terheket, ugyanakkor az állam terheit csökkenti, hátrányos helyre váltódik át, holott a társadalom számára (is) végzett hasznos szolgáltatást: tevékenységével állami lakáshoz juttathatta a társadalom más tagjait (akiknek jövedelmei esetleg az övénel magasabbak voltak).

A lakáselosztáson általában csak a tanácsok által (tehát központilag) elosztott lakáshányad szétosztását, elosztását értik. Ez — végül is — szűk értelemben vett elosztás, mivel a lakások egy része már eleve elosztódik azok megépítésével: a magánlakásépítések azok tulajdonába (és használatába) kerülnek, akik építik, építtetik azt.

A lakáshányad fennmaradó része (kisebb hányada) kerül csak a központi elosztás körébe, mely elosztást nevezik adminisztratív lakáselosztásnak, amely tehát nem teljes egészében a lakáselosztás, de amelyről a következőkben szó lesz.

2. Az adminisztratív lakáselosztás

A magyar lakásgazdálkodási rendszer lakáselosztási rendszerének kialakításakor meghatározó szempont volt, hogy megfelelő „szocialista” elvet találjanak olyan jószágfajta elosztására a társadalom tagjai között, amely igen szűkösen áll rendelkezésre.

kezésre. A választási lehetőségeket illetően három megoldás jöhet — elvileg — számításba: a munka szerinti, a szükséglet szerinti és az egyenlő elosztás elve. Mivel a lakás helyhez kötött, minőségileg különböző és főleg mert szűkösen áll rendelkezésre, az egyenlő elosztás elve szóba sem jöhetett (jöhet). A munka szerinti lakáselosztás szintén tartalmaz egyenlőségi elvet, de lényege éppen a jövedelemkülönbségek kialakítása (az ösztönzés céljából) a társadalom egyes tagjai között. Ez tehát nyilvánvalóan vezetett volna oda, hogy a magas jövedelműek — az elsősorban nekik kiutalt lakások következményeként — még jobb anyagi életfeltételeket realizálnak az alacsonyabb jövedelműekkel szemben — maga után vonva ennek minden szociológiai problémáját. Marad tehát a *szükséglet szerinti elv*, amely egyenlőségi elvet szintén tartalmaz, s differenciált is, mivel a szükségletek eleve differenciáltak.

A szükségletek szerinti lakáselosztás — hiány esetén — *illúzió*, az elvben objektíve létező egyenlőségi elv érvényesítése *lehetetlen*. Elvileg érvényesíthető azonban annyi, hogy a szűkösen rendelkezésre álló lakásokból az kapjon hamarabb, akinek rászorultsága (szükséglete) nagyobb. Így keletkezik egy — *a jövedelmek alapján differenciált* — sor, amelyben a magasabb jövedelműek, szociális helyzetüket illetően az átlagtól felfelé eltérők, helyezkednek el a sor végén, jutnak legkésőbb lakáshoz, vagy építenek maguknak lakást. A lakások ilyen értelmű szükséglet szerinti elosztási elvét a társadalom etikailag bizonyára elfogadja, hiszen a redisztribúció indokolt, s hatása társadalmilag igazságosnak minősíthető. Probléma ezzel kapcsolatban, hogy „mivel a szükségletek ily mértékben meghaladják a lehetőségeket, nincs mód arra sem, hogy valami sorbanállási rendszerrel biztosítsák az elosztás pártatlanságát, hiszen ... az igénylőnek ma van lakásra szüksége és nem 10 év múlva. A lakáselosztással megbízott hatóság tehát egyszerűen nem tehetett mást, minthogy valami kiegészítő értéket keressen a szükséglet mellé: ez pedig az érdem lett.”⁴

Elvileg még az érdem, mint kiegészítő kiválasztási ismérv viszonylag elfogadható, s mindenképpen jobb például a származás, politikai magatartás, korrupciós kapcsolatok, stb.-nél.⁵

Az érdem mint kiegészítő ismérv alkalmazása a lakások kiutalásánál, egy alapvetően szociális típusú lakáselosztási rendszerben eleve problematikus, eredményei előre megjósolhatók. Arról van szó, hogy az érdem elismerése a társadalomban tulajdonképpen magától adódik — a társadalmi élet egyes, különböző területein — s eredményét tekintve mindenütt azonos: aki érdemeket szerzett valamilyen tevékenységben, vezetővé válik, magasabb munkabért kap, könnyebben hozzájut üdülési beutalóhoz — jutalom gyanánt, — stb. Mindezek tehát olyan következmények, amelyek természetesen, még csak adminisztratív módon sem kell őket kikényszeríteni. Ha ugyanakkor még a lakásokat is érdem szerint (vagy aszerint is) osztják el, nyilvánvaló az eredmény: az eredeti, szociális célkitűzések nem valósulhatnak meg, mivel lakáshoz azok jutnak elsősorban, akik „érdem”-mel rendelkeznek, vezetőállásúak, magas jövedelemmel rendelkezők, stb. A szociális cél *félig-meddig antiszociális eredményt* hozott: „az átlagosnál magasabb jövedelműek és jobban kvalifikáltak, elsősorban az egyes és a hármas lakásosztályba (új állami bérlakás bérlői; öröklakás tulajdonosok) méghozzá főként a második és hatodik lakásosztályból (régii állami bérlakás bérlői; önálló lakással nem rendelkezők), a hatodik lakásosztály alacsonyabb jöve-

⁴ Szelényi Iván: Lakásrendszer és társadalmi struktúra. Szociológia, 1972. 1. sz.

⁵ A kiutalásos elosztási séma kiválasztási ismerveiről — lásd Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.

delmű és alacsonyán kvalifikált tagjai pedig leginkább a négyes lakásosztályba (új családlínház tulajdonos) tudtak átkerülni.”⁶

Mindez azért probléma, mert az olcsó és jó lakások a leginkább, a drága és a 60-as években még általában nem összkomfortos lakások a legkevésbé szubvencionáltak, ugyanakkor az előbbieket lakják a magas jövedelműek, az utóbbiakat az átlagosnál alacsonyabb jövedelműek. Ehhez járul még a *lakbér-szubvencionálás rendszere*: az eleve *alacsony* lakbér megállapítás célja, hogy az alacsony jövedelműek számára is hozzáférhető legyen, hogy a munka szerinti elosztás következményeként létrejövő különbségek az egyes társadalmi csoportok között mérséklődjenek. A lakáselosztás fenti alakulása azonban éppen ellenkező hatást eredményezett: nem csökkentek, sőt növekedtek ily módon a már amúgy is meglévő életszínvonalbeli különbségek.

Ez a következmény, bár várhatóan nem tűnt, törvényszerű volt, mint azt már korábban is jeleztem. A szűkös javak elosztásánál mindig probléma a kiválasztási ismérv megkeresése, mely értékrendül szolgál a differenciáláshoz. Mivel egy szükséglet kielégítésénél „kénytelen-kelletlen” a szükségleteken túli értékeket is figyelembe kellett (kell) venni, az eredetileg egyenlőségi elvekre épített rendszerbe óhatatlanul egyenlőtlenségi lehetőség kerül.

Mi is történt tehát a lakáselosztási elveket illetően. Vitathatatlan, hogy a szükségletek szerinti elosztás nem (vagy nem egészen) érvényesült, ugyanakkor az „érdem” szerephez juttatásával tulajdonképpen a munka szerinti elosztás elve is hatott. (S ha szociológiai szempontból vizsgálódnánk tovább, talán azt is lehetne mondani, hogy „a munkamegosztásban elfoglalt hely” elvét is sikerült behozni a rendszerbe, hiszen az érdem nemcsak a végzett munka mennyiségétől és minőségétől függ, hanem a munkamegosztásban elfoglalt helytől is. Csak ezen utóbbi kategória alapján egy csoportba (tudatosan nem „rétegbe”) kerülteken belül lehet objektív mércéket alkalmazva érdemeket összehasonlítani.) A fenti két elv mellett még egyenlősítő törekvések is léteztek a lakáselosztásban.

Megállapítható tehát, hogy *mindhárom* — említett — *elosztási elv érvényre jutott* valamennyire a lakáselosztási elvekben is. S ez nem feltétlenül jelent negatívumot. Hiszen miért kellene a munka szerinti elosztás alapján keletkezett jövedelmkülönbségeket feltétlenül egalizálni? Vagy miért ne az kapjon először lakást, akinek — jövedelmi viszonyai alapján — legnagyobb a rászorultsága? Ugyanakkor azonban meg kell jegyezni azt is, hogy nem szabad a lakáselosztáson keresztül felerősíteni a különbségképző folyamatokat. Illetve, ha ez megtörténik, akkor a lakáselosztás szociálpolitikai elvei nem érvényesülnek kellően.

1970-ben, s azt követően többször sor került a lakáselosztási rendszer változtatására. Igen lényeges, hogy az 1970-ig fennállott — s az előbbieket szerint rosszul funkcionáló — lakbér-szubvencionálást megszüntetni szándékozik az 1970-es lakás-gazdálkodási reform. Természetesen fokozatosan, azzal a céllal, hogy a lakbérek tükrözzék a lakások „társadalmi értékítéletét”.

A lakáshoz jutásban szerepet játszó fő kategória a jövedelem (vevőkijelölés, vagy lakáskiutalás szempontjából). Az egyes kategória-határok alatt elhelyezkedők kaphatnak a jövedelem-kategóriának megfelelő lakást. Így a legalacsonyabb kategóriák juthatnak a legkedvezőbb — tanácsi bérlakásos — lakásformához, a legmagasabb kategóriák esetében legfeljebb csak vevőkijelölésre pályázhatnak az igénylők. Ez a

⁶ Szelényi Iván: I. m. A lakásosztályokról bővebben: Szelényi Iván: Településrendszer és társadalmi struktúra. (Kandidátusi disszertáció, 1972.), valamint Konrád-Szelényi: A lakáselosztás szociológiai kérdései. Valóság, 1969/8.

sorrend egyúttal a legmagasabb állami dotációk nagyságát is jelenti azok számára, akiknek jövedelem-kategóriája a legalacsonyabb, s felfelé haladva a dotáció csökken, majd megszűnik.

A jelenlegi lakáshoz jutási esélyeket leginkább az éppen aktuális *lakáspolitikai irányelvek* szabják meg: a lakások x százalékát fiatal házások, sokgyermekesek, munkások, stb. kapják. A fennmaradóval aztán azt csinálhat a tanács, amit, s ahogyan jónak látja: adhat belőle x százaléknyit a kétgyerekeseknek, y százaléknyit a gyermekteleneknek, az ifjúsági takarékbetéttel rendelkezőknek, a szanáltaknak, stb. Mivel meglehetősen nagy a tanácsok szabadsága az arányok meghatározását illetően, két család teljesen azonos jövedelmi, szociális, foglalkozási stb. viszonyokkal teljesen változó esélyekkel indul két helységben — még akkor is, ha a lakásépítések száma, megoszlása azonos. Ez igazán csak Budapesten okoz problémát, ahol az ilyen jellegű esélykülönbség már kerületenként is nagy lehet — s az is.

A lakásigénylések rangsorolása — a számítógépes feldolgozás eredményeként — a *lakásépítési pontszám* kialakításának következménye.⁷

Mivel a gyerekszám gyakorolja a legnagyobb hatást a pontszám alakulására, s a pontszám elsődleges szerepe a lakáspolitikai irányelvek érvényesülésének biztosítása, a *lakáselosztás szociálpolitikája* így leginkább a *népesedéspolitikai célkitűzésekhez kapcsolódik*. Ez azt is jelenti, hogy az egyéb — általános — társadalompolitikai szempontú szociálpolitika kisebb mértékben érvényesül a lakáselosztás szociálpolitikájában, mint a népesedéspolitikai célkitűzések.

3. Az adminisztratív lakáselosztásban megvalósuló redisztribúció

A társadalmi juttatásoknak alapvetően két formája (pénzbeni és természetbeni) a lakásokhoz kapcsolódó társadalmi juttatásokat is jellemzi. A társadalmi juttatások célja a jövedelemkülönbségek csökkentése az egyes társadalmi rétegek között. A pénzbeni társadalmi juttatások pozitív redisztributív hatása általában egyértelmű, míg a természetbeni juttatásokkal igen sok probléma merül fel redisztributív hatásukat illetően. Egyrészt kevésbé mérséklik a jövedelemelosztás során létrejött differenciákat a pénzbeni juttatásoknál, másrészt igen sok esetben még egyenlőtlenebbül oszlanak meg az egyes társadalmi csoportok között, mint a munkajövedelmek, s ennek következtében a munkajövedelmek által keletkezett differenciák még nagyobbakká válnak. Így a természetbeni juttatások igen sok esetben a szándékolttal szemben éppen ellentétes hatást eredményeznek.⁸

Mindezekről a problémáktól nem mentes a lakásgazdálkodás sem, a lakáselosztáson keresztül megvalósuló redisztribúció révén. Probléma itt is elsősorban a közvetett — természetbeni — juttatásokkal van, a deklarált célok itt nem mindig válnak valósággá.

A lakásgazdálkodásban pénzbeni társadalmi juttatásoknak minősülnek a szociálpolitikai kedvezmények és a hitelkondíciók — ezen utóbbiak hatása, mivel a jogsultság is, csak a magánlakás építőknél elemezhető.

A szociálpolitikai kedvezményekkel mint pénzbeni juttatással nincs probléma:

⁷ Bővebben erről: Tosics Iván: Lakásigénylések és lakáselosztás Budapesten. Szociológia, 1980/1.

⁸ Az élelmiszerek ártámogatásán keresztül ezt igen érzékelhetően mutatja be Ladányi János: Fogyasztói árak és szociálpolitika. Valóság, 1975/12., valamint Ferge Zsuzsa: Társadalompolitika szociálpolitika és központosított újraelosztás. Közgazdasági Szemle, 1975/6.

azok kapják, akiknek szánják, tehát itt a deklarált társadalmi *céltől nem eredményez ellentétes hatást* (nem készpénz formában való folyósítás a szociálpolitikai kedvezmény, hanem elengedett készpénz befizetés, ami tulajdonképpen ugyanaz). Mégsem mehetünk el szó nélkül emellett sem. Itt talán a társadalmi célon lehetne vitatkozni. E kedvezmény bár nevében szociálpolitikai, nem egyértelműen az. Már szó volt arról, hogy kik jogosultak ilyenre, s ennek megállapításában igen jelentős szerepe van *településpolitikai* (telekkihhasználás, optimális laksűrűség biztosítása, stb.) tényezőknél, sőt ez az elsődleges kiutalási kritérium, nem pedig a gyerek és eltartottak száma.

Ebből következően a lakáshoz kapcsolódó, szociálpolitikai pénzbeni juttatás indokolatlan *különbségeket* is eredményez éppen a család szociális helyzete miatt (keresők és eltartottak aránya) a lakáshoz jutási esélyekben. Ez azért van így, mert általában a lakásproblémákat magánúton megoldók kevésbé, vagy egyáltalán nem is jogosultak szociálpolitikai kedvezményre, nem vehetik azt igénybe, mivel a településpolitikai célkitűzéseknek nem tesznek eleget, ez megnöveli azt a pénzüsszeget és időt, mely a lakásprobléma megoldásának elkezdéséhez (az induló összeg összegyűjtéséhez) kell. Ez nem okozna problémát, ha a magánlakás építés egyúttal bizonyosan a legmagasabb jövedelmű társadalmi csoportokat jellemezné. Már szó volt róla, hogy ez nem általános.

Meggondolandó tehát, hogy a szociálpolitikai kedvezményt célszerű-e összekapcsolni településpolitikai célkitűzésekkel, hiszen ezen utóbbiakra épülnek a hitel-felvételi kondíciók is, s így attól nem is lehet számonkérni a szociálpolitikai célokkal ellentétes hatást, mivel alapvetően nem a szociálpolitika vezérli.

Van még egy probléma a szociálpolitikai kedvezményekkel kapcsolatban, amely összefüggésben van a hitelkondíciókkal is. A lakásgazdálkodás hatékony funkcionálása szempontjából nem elhanyagolható az sem, hogy lehetővé teszi-e az egészséges életmódot — általában az emberek —, de különösen a gyermekek számára. A társadalom jövője, a felnövekvő generáció fejlődése szempontjából nagyon lényeges, hogy a lakás jó feltételeket adjon a gyermekneveléshez.⁹ E — nem elhanyagolható — szempontot nem veszi figyelembe sem a lakásmegoldáshoz hozzájáruló szociálpolitikai kedvezmények igénybevételi lehetősége, sem a hitelkondíciók, mivel ott kedvezőtlenebbek, ahol e szempontból kedvezőbbek a lehetőségek. Vagyis mind a szociálpolitikai támogatások, mind a hitelkondíciók az arra legalkalmasabb lakásépítési formát preferálják legkevésbé.

A természetbeni társadalmi juttatások hatása a lakáelosztásban már több és társadalmilag súlyos problémákat vet fel. Ez az állami lakások dotált voltának és elosztásának következménye.

Az állami lakások elosztását illetően elsősorban a tanácsi bérlakásokról van szó jelenleg, de mivel a tanácsi értékesítésű és az OTP beruházásban épülő lakások esetében is általában a tanács a kiutaló, vevőkijelölő, így e két utóbbi lakástípussal kapcsolatban is felmerülnek hasonló problémák. E lakások elosztásánál — a jövedelem-kategóriáknak megfelelően igényelhető lakástípusra — elsődlegesen az előbbiekben már elemzett pontszámrendszer, mely alapvetően szociális szempontokat vesz figyelembe, a mérvadó. E redisztributív mechanizmust *torzítják* bizonyos tényezők, melynek oka az, hogy az ilyen jellegű lakások korlátozottan állnak rendelkezésre, s így e társadalmi juttatás elosztásánál érvényesülnek olyan szempontok, amelyek

⁹ Ezzel minden említésre méltó lakásszociológiai mű, tanulmány foglalkozik, főként Musil, J.: Lakásszociológia. Kossuth K. 1974., valamint Molnárné Venyige Júlia: Gondolatok a lakáskérdés társadalmi-gazdsági összefüggéseiről. Valóság, 1980/10.

szociálisan nem indokoltak még akkor sem, ha racionalitásukat 100%-ig nem lehet kétségbe vonni. Itt *egyrészt* olyan jelenségről van szó, mint a protekció, az összekötetések szerepe a lakáshoz jutásban. Valószínűleg nem jellemző és nem is túl nagyarányú az így kiutalt lakások száma, de létezik a jelenség, s minden bizonnyal a társadalmilag átlagosan elfogadható fölötti arányban. *Másrészt* azokról a jelenségekről van szó, amikor a jövedelem-kategóriájuk alapján csak magánlakás építési formát választhatók jutnak — igen előnyösen — állami bér, vagy tanácsi értékesítésű lakáshoz — kizorítva ezáltal nyilvánvalóan egy e kategóriába „befelefőt”, s torzítva a redisztribúciós mechanizmus eredményét. (Ilyen esetek: vállalatok, intézmények munkaerő gondja megoldásának speciális — nem ritkán előforduló — esete a soronkívüli olcsó lakáshoz juttatás). Ezt igen meggyőzően bizonyítja az, hogy a tanácsí elosztású lakásoknak egyes években alig több mint 50 %-át osztják szét azok között, akik ilyen igénnyel rendelkeztek — hivatalosan benyújtva azt a lakáshivatalba.¹⁰

Társadalmilag *indokoltabb* az utóbbi módon szerzett előny, hiszen az a társadalmi-gazdasági *funkció fontossága* révén keletkezett, annak esetleg szándékolt kihasználása nélkül.

Mindezek mellett a lakások esetében még két olyan nem elhanyagolandó összegű juttatásról van szó, melyek redisztributív hatása szintén torzítottan jut érvényre. E két juttatási forma a lakás árának *dotációja* és a *laktbérek*.

Az egyes (állami) lakásformák *különböző mértékben dotáltak*. A bérlakások teljes mértékben, itt csak lakás-használatbavételi díjat kell fizetni, amely egészen 1981 közepéig igen alacsony, szinte jelképesnek mondható összeg, de ma sem túl magas. A tanácsí értékesítésű lakások esetében már kevesebb a dotáció, de még van. Azok tehát, akik ilyen lakásokhoz hozzájutnak, dotációhoz is jutnak. Ez problémát azért okoz, s azért nem egyértelműen pozitív e redisztribúció, mivel a dotált lakást sok esetben éppen az kapja, akitől elvonni igyekeznek, de semmiképpen sem adni, hogy előnyös jövedelmi helyzete még javuljon is. (E dotáció összege ma már több száz-ezer forint egy lakást illetően.) Mivel a lakások kiutalásában — a kiutalás ilyen rendszerében — viszonylag nehéz biztosítani, hogy csak a szociálisan arra rászorulókat kapják, meggondolandó e dotáció nyújtásának más lehetősége, formája.

A *laktbérekkel* kapcsolatos torzult redisztribúció szinte minden, a lakásgazdálkodás bármelyik aspektusával foglalkozó tanulmány témája. Ez nyilván a probléma társadalmi súlyával magyarázható.

Az új forint bevezetésekor (1946-ban) a laktbéreket is hozzá kellett igazítani a kereslethez, s ez igen *alacsony laktbér-színvonalat* eredményezett. Az alacsony laktbér-színvonal természetesen később is igen alacsony maradt, s ennek több oka is volt: a lakás nem áru a szocializmusban, az idősebb korosztály még élénken emlékszik az 50-es évekbeni ideológiai „ráhatásra”, melynek része volt többek között az is, hogy viszonylag gyorsan megoldódnak a társadalmi, gazdasági problémák, köztük a lakásprobléma is megszűnik az állami lakások építésével, nincs szükség itt sem az áru- pénzkapcsolatokra, a lakás is társadalmi juttatás lesz — esetleg ingyenes. Így az alacsony laktbérek elvi szempontok miatt sem emelkedhettek egy ideig. Ennek következménye — a már elemzett lakáskiutalási rendszernek betudhatóan — az lett, hogy az alacsony laktbéreken keresztül „dotálták” a magas jövedelműek fogyasztását (is), növelve ezzel azt az *életszínelvonalbeli különbséget*, amely a munkamegosztás, s a munka szerinti elosztás rendszeréből adódó jövedelem-differenciák miatt amúgy is létezett, de a laktbéreken keresztül megvalósuló újraelosztásban mérséklődni kel-

¹⁰ Életszínelvonal 1960-80. KSH. 1981.

lett volna. Így a dotáció egy főre jutó évi összege 1967-ben például 560 Ft volt a vezetőknél, értelmiségieknél, s a segédmunkásoknál csupán 70 Ft.¹¹

Az 1971-ben bekövetkezett lakbéremelés az addigi aránytalanságokat enyhítette, de nem szüntette meg. Ennek oka, hogy a különbségek előtte olyan nagymértékűek voltak, hogy a teljes kiegyenlítés igen erőteljes lakbéremelést eredményezett volna.

Az 1971-es lakbéremelés — összhangban az 1970-es lakástörvénnyel — a lakberek olyan mértékű emelését előirányzó program kezdete volt (lett volna), amelynek célja, hogy biztosítsa végül is a lakások fenntartási, kezelési költségeinek fedezését, megszünteti a lakásfenntartás dotálását, s így azok fogyasztásának a dotálását is akik benne laknak. A lakberek azonban még 1981-ben sem érik el ezt a színvonalat, *jelenleg is erősen dotáltak*. Sokak szerint pedig a lakásprobléma alfája és omegája lenne egy piaci értékitélet alapján kialakított, a jelenleginél lényegesen magasabb lakbérszínvonal.

Így elmondható, hogy az, aki jelenleg (jó minőségű) állami lakáshoz jut (vagy már ilyenben lakik), nem kevés anyagi előnyhöz is jut egyben azzal szemben, aki magánlakás építés (vagy vásárlás) keretében igyekszik megoldani lakásproblémáját. (Ez természetesen nem egyértelműen negatív jelenség.) Hiszen az utóbbi társadalmi csoport jövedelme nagy hányadát kénytelen megtakarítani lakásra, vagyis fogyasztását visszaszorítani, mivel diszkrecionális jövedelmét teljesen, s esetleg még az egyéb fogyasztásából is visz el a lakásra való takarékoskodás. Ugyanakkor azonban az állami lakáshoz jutók — az alacsony lakberek következményeként — diszkrecionális *jövedelmei* ezzel tulajdonképpen *megnöttek*.¹² Természetesen nem minden állami lakást bérlő esetében van ez így, mivel az 1970-es új lakástörvény óta tanácsi bérlakást elsősorban az arra szociálisan rászorulóknak kapnak, de — ha nem is nagy részarányban — kapnak még arra rá nem szorulóknak is, s az 50—60-as években nem első sorban az alacsony jövedelmű, sokgyerekes családok jutottak (új) állami lakáshoz. Adotáció mértékét csökkentette az 1981-es lakásigénybevételi díj igen jelentős mértékű megemlése is).

Mindezek arra engednek következtetni, hogy a lakások állami dotációja révén megvalósuló redisztribúció *deklarált céljával szemben igen sokszor ellentétes hatást* vált ki, vagy legalábbis nem egyértelműen pozitív ez a hatás. Következésképpen meggondolandó, hogy a redisztribúció további formája is ez maradjon-e, vagy sem. A probléma megoldásának alfája és omegája ma — szerintem is — a lakbér, amely igen alacsony. *De nemcsak alacsony lakberekkel lehet szociálisan segíteni a rászorulókon*. Egyébként is törvényszerű az alacsony lakberek torz redisztributív hatása, ha az elsősorban a lakástól (nagyság, minőség, stb.) függ ugyan, de nem túlságosan differenciált. Csak másodsorban függ a benne lakók szociális helyzetétől. Sokkal inkább célszerű lenne a lakásra kivetett, de a lakás piaci értékének megfelelő lakbér, amelyet mindenkinek fizetni kellene, s az arra rászorulóknak lakbér-pótlékot kapnának. Bár a lakberek tervezett módosítása jelent bizonyos előrelépést e téren, korántsem annyit, hogy az előbbieket elvesztenék érvényüket, pusztán némileg „szépíti” a képet.

¹¹ A családi jövedelmek színvonala és szóródása. KSH, 1975.

¹² Érdekes számítást végez erre Molnárné Venyige Júlia: I. M-ben: ez kb. 1000 Ft különbséget jelent 10 éven keresztül az államilakásban lakók számára.

Янош Малович

ОБ ЭКОНОМИКЕ ПРОИЗВОДСТВА И РАСПРЕДЕЛЕНИЯ КВАРТИР

(Резюме)

В первой части работы автор анализирует источники, условия индивидуального жилищного строительства, поскольку эта форма как в формировании «квартирной проблемы», так и в её последующем — и, к сожалению, ожидаемом не в ближайшем будущем — решении играет существенную роль. Конглозия исследования — индивидуальное жилищное строительство не поддерживалось в достаточной мере; отдельные средства поддержки (кредит, социально-политические льготы и т. д.) в наименьшей степени направлены на помощь именно тем формам, которые в перспективном решении жилищной проблемы призваны сыграть большую роль. Это означает одновременно односторонний количественный стимул жилищного строительства, что, в свою очередь, представляет собой почву постоянного «воспроизводства» жилищной проблемы.

При исследовании проблемы распределения квартир основное внимание сосредотачивается на принципах и практике решения данной проблемы. Как показывает практика, осуществляемая в распределении квартир редистрибуция противоречит исходному стремлению (декларируемому «принципу» распределения квартир) или, по крайней мере, сопровождается несовместимыми с этим принципом результатами. Это объясняется в первую очередь низкими вот уже в течение продолжительного времени квартирными платами, которые в современной системе распределения квартир не всегда приводят к обеспечению дотацией тех, которые в социальном отношении более нуждаются в ней. Планируемым повышением квартирной платы эта проблема будет, естественно, не решена, а лишь до некоторой степени сглажена.

By: J. Malovics

ON THE ECONOMICS OF HOUSE CONSTRUCTION — AND DISTRIBUTION

(Summary)

The first part of the article deals with the investigation of preconditions for sources of private house construction, since it plays an important role in both the development of „housing problem” and in the solution too. (Unfortunately not in the near future.)

The author concludes, that the private house construction is not sufficiently supported. Some elements of supports; credit conditions, social policy allotments etc. provide much less help just to those forms of constructions, which would have the greatest role in the long term solution of the housing problem. This means that the house construction is one-sidedly quantitatively stimulated, which is the basis of re-occurrence of the housing problem.

In investigating the house distribution, the author concentrates on its principles and practices. The practice shows, that the re-distribution in the house distribution, contradicts to the originally declared objectives, or at least, the practice shows that the income redistributive principle embodied in the present house distribution is not in compliance with it.

This is so, mainly because of the low house rents, which gives the subsidy not always to those mostly in needs. The planned rent increase, can not solve this problem, only moderate to some extent.

DR. VÁRNAY ERNŐ

A FEJLETT TŐKÉS ORSZÁGOK KÖZÖTTI MŰKÖDŐTŐKE-MOZGÁSOK ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEI A KÖZGAZDASÁGTANBAN

1. A tőkekivétel szokásos megközelítései és a II. világháború utáni működőtőke-mozgások szakaszai

A tőkekivétel elméleti megközelítései igen gyakran két összefüggés-rendszerben jelennek meg. Az egyik az *imperializmus-elmélet*, a másik a *fejlettség-elmaradottság prolemtikájá*.

Mindkét vonatkozásban Lenin: „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka” c. műve áll a sor élén, amelynek „A tőkekivétel” c. része, miközben a tőkekivétel jelenségét a kor kapitalizmusa sajátosságaként jelöli meg, a fejlett tőkésországokból az *elmaradott országok felé irányuló tőkemozgásokat* emeli ki: „Amíg a kapitalizmus kapitalizmus marad, nem arra fordítják a tőkefelesleget, hogy az illető országban emeljék a tömegek életszínvonalát, hiszen ez csökkentené a tőkések profitját, hanem arra, hogy a tőkének külföldre, az elmaradott országokba való kivitele útján növeljék a profitot. Ezekben az elmaradott országokban a profit rendszert magas, mert kevés a tőke, a föld ára viszonylag nem magas, a munkabér alacsony, a nyersanyag olcsó.”¹

Lenin e művének két fontos forrását emeli ki. Hobson „Imperialism. A Study” („Imperializmus. Tanulmány”, London, 1902.) c. könyvét és Rudolf Hilferding „A fináncsőke” c. művét. (Bécs, 1910.) Ez utóbbi a tőkekivétel és ezen belül a működő (Hilferdingnél igen gyakran ipari tőkeként említett) tőke kivételének számos vonatkozását leírja. Olyan összefüggéseket is, amelyek Lenin munkájában különböző okoknál fogva (a munka népszerűsítő, azaz széles tömegeknek szánt jellege, a cári cenzúra szempontjainak figyelembe vétele, és különösen a mű rendeltetése és az imperializmus történelmi perspektíváját illető eltérés) nem szerepelnek.

Hilferding közvetlen összefüggést lát a működőtőke-mozgások és a monopóliumok illetve a monopolizáltság között.² Megemlíti az ún. alapítói nyereséget, mint a tőkekivételt ösztönző motivumot.³ Már Hilferding rámutat arra — amivel az alábbiakban még találkozunk —, hogy *vannak országok, amelyek „egyrészt tőkét exportálnak, másrészt a népgazdaságukhoz szükséges tőkét részben külföldről importálják*. Főleg ipari tőkét visznek ki és ilyen módon bővítik saját iparukat. Viszont iparuk forgótőkéjét részben kölcsöntőke formájában szerzik meg.”⁴

Hilferding rendkívül *nagy jelentőséget tulajdonít a tőkekivételnek*, olyannyira, hogy *általánossá válásához a kapitalizmus új szakaszát köti*, s egyben a II. világháború utáni fejlődés nagyfontosságú vízióját tárja elénk: „A tőkekivétel meggyorsítja az idegen országok feltárását, és hatalmas mértékben fejleszti termelőerőiket. Együttal

¹ Lenin: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 73. old.

² Rudolf Hilferding: A fináncsőke. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. 431. old.

³ Hilferding: I. m. 431. old.

⁴ Hilferding: I. m. 431. old.

fokozza a belföldi termelést, hiszen ennek kell szolgáltatnia azokat az árukat, amelyeket tőkeként küldenek külföldre. A tőke kivitel tehát a termelés hatalmas hajtóerejévé lesz. Általánossá válásával a tőkés termelés új Sturm und Drang korszakba lép, amelynek folyamán a prosperitás és a depresszió ciklusa megrövidül, s a válság enyhül. A termelés gyors növekedése fokozza a munkaerő iránti keresletet is, és ez kedvezőbb helyzetbe hozza a szakszervezeteket. Úgy látszik, mintha a kapitalizmus immanens elnyomorodási tendenciáit a fejlett tőkésországokban leküzdötték volna. A termelés gyors növekedése megakadályozza a tőkés társadalom árnyoldalainak tudatosodását, s azt eredményezi, hogy optimistán ítélik meg e társadalmi rendszer életerejét.”⁵

További sajátosság, hogy a tőke kivitel egységesen tekintik, tehát *nem választják el a kölcsöntőkét a működőtőkétől*, az állami tőke kivitel a magán tőke kivitelétől. Ebben a szellemben tárgyalja a tőke kivitel Simai Mihály: „Az imperialista monopóliumoknak továbbra is nagy jelentőségű az a hatalmas haszon, amelyet a külföldi tőkebefektetésekből — s különösen a gazdaságilag elmaradott országokból, ezek népeinek kizsákmányolásából — húznak. Ez az extraprofit, amelynek viszonylagos súlya a monopóliumok összjövedelmében növekvő irányzatú, továbbra is a legfontosabb mozgatórugója a tőke kivitelnek.”⁶

Ugyancsak az imperializmus felől közelíti a tőke kivitel *az a vita, amely 1966 — 67-ben folyt a tőke kivitel jelentőségéről és viszonyáról az áru kivitelhez.*⁷ Hasonlóan jár el Szentés Tamás is.⁸

Ezek a felfogások az 1950-es évek végéig, az 1960-as évek elejéig több vonatkozásban is szinte magától értetődőek voltak. *A II. világháborút megelőzően* a működőtőke mozgás alárendelt szerepet játszott. Ekkor a — főként államoknak nyújtott — *kölcsöntőke dominált*. Ehhez közvetlenül kapcsolódott a kölcsöntőkét nyújtó ország exportjának fokozása a kölcsönt felvevő országba. („*A tőke kivitel az áruexport fokozásának eszközévé válik*” — mondja Lenin.) A behatolás egy másik (monopolkapitalista) útja a banktőke kivitele külföldi bankalapításokkal illetve részesedésvásárlásokkal. Ez azután a későbbiekben a fináncőtőke logikája szerint behatolhatott az iparba.

A II. világháború után — az ekkor jelentőssé váló működőtőke-befektetéseket is beleértve — *a tőke kivitel fő indítéka* ebben az időszakban még mindig az volt, hogy biztosítsa *az ásványi és mezőgazdasági nyerstermékek termelése fölötti ellenőrzést*, a lehető legnagyobb haszon megszerzése mellett.

A fejlett országok közötti működőtőke mozgás mint jellegzetes, sőt dominánsná váló jelenség, két időszakban jelenkezik.

⁵ Hilferding: I. m. 421. old.

⁶ Dr. Simai Mihály: Tőke kivitel a jelenkori kapitalizmusban. Kossuth Könyvkiadó, 1962. 217. old.

⁷ Lásd Molnár Ferenc: Az imperializmus lenini elméletének néhány problémája és a mai kapitalizmus. Közgazdasági Szemle, 1966. 11. sz., Még egyszer a tőke kivitel mai jelentőségéről és korunk kapitalizmusának jellegéről. Közgazdasági Szemle, 1967. 10. sz., Göncöl György: A tőke kivitel volumene és hatékonysága. Közgazdasági Szemle, 1967. 1. sz., Rédei Jenő: Az imperializmus lenini elmélete és korunk imperializmusa. Közgazdasági Szemle, 1967. 2. sz., Kádár Béla: Egy gondolatébresztő évfordulóval kapcsolatos vitához. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz., Mihalik István: Imperializmus vagy monopolkapitalizmus. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.

⁸ Szentés Tamás: Az elmaradottság és a fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

⁹ A továbbiakban a működőtőke-kivitel és a direkt beruházásokat szinonim fogalmakként használom. Direkt beruházáson pedig olyan külföldi tőkerészesedést (tőkerészesedés megszerzését) értek, amely a tulajdonosának lehetővé teszi a vállalat üzletvitelébe történő tényleges beleszólást.

Az egyik hozzátételgesen 1960-tól 1973-ig tartott. A direkt beruházások földrajzi és szektorális irányai megváltoztak.⁹ A fejlett tőkés országok — különösen Nyugat-Európa — mint befektetési terület jelentősége gyorsan nő, miközben a beruházások egyre inkább *a feldolgozóiparba irányulnak*. Ezek a tendenciák jól kivehetők a következő számokból, illetve az 1. táblázat adataiból. Az amerikai és brit külföldi tőkeállománynak 1960-ban alig 1/3-át tették ki a feldolgozóipari befektetések. 1973-ban az amerikai érték már 41%, a brit pedig 46,2%. (Miközben az NSzK esetében ez az arány 73,7%.)¹⁰

1973 óta úgy tűnik ismét új szakasz figyelhető meg a következő jellegzetességekkel: *a)* Egyre nagyobb tőkék irányulnak az Egyesült Államokba. *b)* Megmarad a feldolgozóipar kitüntetett jelentősége, miközben nő *a szolgáltatások*, különösen a pénzügyi szféra jelentősége. *c)* Nincs komolyabb reorientáció a fejlődők irányában. (Erről az 1. táblázat adatai is meggyőzhetnek bennünket.) Az ún. újonnan iparosodott országok a fejlődő országokba irányuló tőkeexport mintegy 40%-át veszik fel.

A LEGNAGYOBB TŐKEEXPORTŐR ORSZÁGOK KÜLFÖLDI BEFEKTETÉSEINEK MEGOSZLÁSA A FEJLETT ÉS A FEJLŐDŐ ORSZÁGOK KÖZÖTT

I. táblázat

Megnevezés	Fejlett tőkés- országok /I/	Fejlődő or- szágok /II/	Az I. az összes százalékában
USA (milliárd dollár)			
1960	19,3	12,0	61,7
1973	74,1	27,9	72,7
1979	137,9	47,8	74,3
Nagy-Britannia (milliárd font)			
1960	1,9	1,9	50,0
1972	5,4	1,9	74,0
1978	13,5	4,0	73,1
NSzK, (milliárd NSzK márka)			
1961	2,3	1,5	60,0
1973	22,6	9,7	62,0
1979	47,9	18,1	72,6
Japán (milliárd dollár)			
1960	0,1	0,4	20,0
1972	3,6	3,1	46,3
1978	11,6	15,2	43,2

Forrás: Dr. Thomas Friedländer: Imerialistischer Kapitalexport in die Entwicklungsländer IPW-Forschungshefte 4/1981. 43. old.

Inotai András írja: „Továbbra is (1973 után is — VE) meghatározó maradt azonban a fejlett tőkésországok egymás közti tőkeforgalma, sőt a nyugat-európai és japán tőkének a legutóbbi években egyértelműen megerősödött USA-orientációja csak növelte ezen elem (tartópillér) fontosságát. Az 1968 és 1972 közötti időszakban Japán működőtőke-kivitelének 21,5, 1973 és 1976 között már közel 25%-a áramlott

¹⁰ Dominique Laubier: Interpénétration des capitaux et concurrence industrielle mondiale-Analyse de l'évolution historique C. E. P. I. I. 1980. 5. old.

Észak-Amerikába, ezen belül döntően az Egyesült Államokba. A többi ország adatai hasonló irányú változástól tanúskodnak.”¹¹ Valóban, az NSZK-ra ugyanezek az értékek 16,2, illetve 20,8%, Nagy-Britannia esetében 24,3 és 29,4%. Franciaország, ha kissé lemaradva is, de ugyanebben az irányban halad. USA-ba irányuló direkt beruházásai és hosszúlejáratú hitelnyújtásai az összeshez viszonyítva: 1968 3%, 1972 11%, 1977 16%¹²

A következőkben a működőtőke mozgással foglalkozó néhány elméleti felfogást tekintek át. *Először* az első és különösen a második szakasz tőkemozgásaival foglalkozók nézeteit makroökonómiai illetve mikroökonómiai megközelítésben¹³. *Másodszor* a harmadik szakasz némileg új jelenségeivel is számoló vizsgálódásokat veszem szemügyre.

Ezek a megközelítések kifejezetten fejlett-fejlett viszonylatra vonatkoznak, vagy általános magyarázó jellegüknél fogva erre is kitérnek, ezekre is értelmezhetők.

2. A direkt beruházások néhány makroökonómiai megközelítése A direkt beruházások és a tőkék hozamkiegyelődése

A második szakasz egyik főáramának, az USA-ból Nyugat-Európába — első sorban az amerikai multinacionálisok révén megvalósuló — *irányuló direkt beruházásokat* magyarázza C. P. Kindleberger elemzése, (C. P. Kindleberger: Balance of payments deficits and the international market for liquidity Essays in international finance numero 46, Princeton University Press, 1965) amely ezeket a beruházásokat egy tényezőnek tudja be, tüniillik az eltérő likviditási igénynek. Azt a szituációt, hogy az USA rövidlejáratú hitelfelvevő és hosszú lejáratú hitel nyújtó, Nyugat-Európa pedig éppen ellenkező képet mutat, Kindleberger azzal magyarázza, hogy az *európai megtakarítók likviditási igénye meghaladja az amerikaiakét*, továbbá ehhez a *kockázattal való erős tartózkodás* párosul. Ebből a magatartásból következik a *kamatstruktúra eltérése*, vagyis hogy a rövidlejáratú befektetések jövedelmezősége az USA-ban nagyobb, míg a hosszabb lejáratúaké Európában magasabb.

Ez a felfogás, amely egyedüli objektív tényezőként a befektetés jövedelmezőségét veszi figyelembe, kénytelen a *háromféle hosszúlejáratú befektetést* (a főleg kötvény formájú hosszúlejáratú hitelt, a részvényt csupán jövedelmező értékpapírként tekintő ún. portfólió beruházásokat, valamint a direkt beruházásokat) ha nem egymást tökéletesen helyettesítőnek, de legalábbis *egymástól nagyon erősen függőnek tekinteni*. Bár ezek a formák egymásba átmehetnek, sőt egy-egy adott befektetés több kategóriába is tartozhat, s az is kétségtelen hogy a mindenkori jövedelmezőség alapvető motívum, ezek mégsem azonosak. Ahhoz, hogy ez a felfogás a legkevésbé ütközzön a valóság tényeibe, a következő feltételeknek kellene teljesülnie: *a)* Meg kellene valósulnia a tőkék tökéletes mobilitásának. *b)* A részvényben történő befektetés jövedelmezőségi rátája és kockázata híven tükrözze a részvényt kibocsátó (vagy létrehozott) vállalkozás nyereségességét és kockázatát. *c)* A betelepülő vállalatok semmiféle olyan

¹¹ Inotai András: A nemzetközi működőtőke viselkedése az 1968–1976. években. Statisztikai Szemle, 1979. 11. sz. 1093. old.

¹² Dominique Plihon: Les mouvements de capitaux a long terme entre France et l'extérieur Banque de France, Cahiers Economiques et Monétaires numero 10. 1980.

¹³ Ebben nagy segítségemre volt G. Peltier: Survol des théories explicatives des mouvements d'investissements directs (Revue Banque, numero 354, 1976) c., hasonló tárgykörű tanulmánya, amelynek hivatkozásait a szövegben közlöm.

előnyvel ne rendelkezzenek, amely lehetővé teszi számunkra, hogy a befogadó ország vállalatainál magasabb profitrátát érjenek el, illetve ne legyenek hátrányban, mert a betelepülési költségek miatt alacsonyabb a profitrátájuk.

Ezek a feltételek nyilvánvalóan nem teljesülnek maradéktalanul, sőt.

G. Ragazzi már elveti a tőkepiacok tökéletességének hipotézisét. (G. Ragazzi: *Theorie of the determinants of direct foreign investment* IMF, Staff papers, vol. XX. numero 2.) Tökéletlenségük szerinte a befektetőnek az illető vállalatra vonatkozó információi minőségének és bizonyos intézményi akadályoknak (amelyek egészen a szervezett tőkepiac hiányáig mehetnek el) tudhatók be. *A tőkepiac e tökéletlenségeiből fakad az is, hogy a részvény hozama és a kibocsátó vállalat tényleges jövedelmezősége között eltérés van. Emiatt — mondja Ragazzi — egyes befektetők előnyben részesítik az ellenőrzés megszerzését* (a direkt beruházást), ami garantálja közvetlen beleszólásukat a vállalat üzletvitelébe, és így a befektetés kockázata megfelel az ún. ipari (gazdasági) kockázatnak. Ezt a konzekvenciát szintén az USA-ból Nyugat-Európába történő befektetések vizsgálata alapján vonta le. Szerinte az amerikai tőkepiac elég tökéletes ahhoz, hogy ne legyen rendszeres eltérés a portfólió és a direkt beruházások jövedelmezősége között. Európában viszont (egyenlő kockázat esetén) a vállalat fölötti ellenőrzést biztosító befektetés jövedelmezősége nagyobb. A tőkepiacok e strukturális eltérése oda vezet, hogy az európaiak előnyben részesítik az egyszerű portfólió értékpapírvásárlásokat az Egyesült Államokban, az amerikaiak pedig (különösen a nagyvállalatok) az ellenőrzés megszerzését Európában.

E tendenciákat Becsky György is regisztrálja.¹⁴ Egy ENSZ EGB vizsgálat adataival szemléletesen alá is támasztja, s a következőképpen interpretálja. (Lásd a 2. táblázatot.)

AZ USA ÉS NYUGAT-EURÓPA MAGÁN HOSSZÚ LEJÁRATÚ TŐKEBEFEKTÉSÉNEK ÁLLOMÁNYA EGYMÁS GAZDASÁGÁBAN (MILLIÓ DOLLÁR)

2. táblázat

Az USA aktívái és beruházásai Ny-Európában	1950	1958	1965
Direkt	1733	4573	13 894
Portfólió és egyéb	1371	2332	5 207
Nyugat-Európa aktívái és beruházásai az USA-ban			
Direkt	2228	4070	6 105
Portfólió és egyéb	3071	7319	12 137

Forrás: International Direct Investments by Private Enterprises in Western Europe and America Economic Bulletin for Europe, vol. 19. numero 1. — U.N. — E. C. E. Geneva, 1967. 57. old. Közli: Becsky György: I. m. 158. old.

Szerinte „(az USA-beli) nagyvállalatok úgy jelennek meg, mint amelyek nyugat-európai (s azon belül főleg EGK) eredetű, felhalmozott tőkét összpontosítanak és közvetítenek Nyugat-Európa (főleg az EGK országok) viszonylag elmaradott iparágaira saját, amerikai igazgatásuk, üzemszervezésük, technológiájuk bevezetése mellett.” Ezen kívül rámutat arra, hogy egyrészt ebben az időszakban legalább a direkt tőkeáramlás a fejlettebb tőkésországból irányult a viszonylag fejletlenebb országokba. Másrészt arra, hogy *a*) a fogadó országok szempontjából tőkét szabadított fel más, exportra termelő iparágak számára, *b*) hogy mozgatóerőként az EGK-országok tartós

¹⁴ Becsky György: *Hosszú lejáratú tőke mozgások Nyugat-Európában, különös tekintettel az Európai Gazdasági Közösség helyzetére a hatvanas években.* Akadémiai Kiadó. 1970. 159. old. Meg kell jegyeznünk, hogy a téma legsokrétűbb, információban leggazdagabb feldolgozása ez a munka.

konjunkturája és c) a kedvezőbb nyugateurópai feldolgozóipari profitráta szinten szerepet játszhatott. Azt a kézenfekvő magyarázatot, hogy az amerikai vállalatok az EGK közös vámhatárain belültre akartak kerülni — ami egyébként gyakran szerepel az irodalomban — nem tartja a többitől elválaszthatónak.¹⁵

A Becszy-féle értékelésből már kitűnik, hogy ezekben a tőkeáramlásokban nem pusztán pénzügyi (aktuális jövedelmezőségi) megfontolásoknak van szerepük. Amint azt G. Peltier helyesen megjegyzi, ha elfogadnánk ezt a felfogást, csak egyféle típusú multinacionális, a 70-es évek konglomerátuma viselkedését tudnánk egyértelműen magyarázni, amelyek valóban főleg pénzügyi szempontokat figyelembe véve döntöttek befektetéseikről, anélkül, hogy valamiféle termelési racionalizálásra törekedtek volna a nemzetközi munkamegosztás és az integrált irányítás és szervezés révén. Ez a magyarázat nem foglalkozik a nemzetközivé válás mikroökonómiai vonatkozásaival, a tőkeexportőr és — importőr országok nemzetgazdaságában bekövetkező változásokkal, a külkereskedelemre gyakorolt hatással, és tagadja, hogy az irányítás megszervezése egy külföldi vállalat felett valamiféle speciális előnyt jelenthet.

A direkt beruházások és a nemzetközi kereskedelem neoklasszikus elmélete

A nemzetközi kereskedelem neoklasszikus elmélete első lépésben (amint azt azt Palánki Tibor idézi is) abból a feltételből indul ki, hogy a különböző tényezőellátottságú régiók (országok) között a termelési tényezők immobilak. Továbbá feltételezi, hogy az akadálytalan nemzetközi kereskedelem valósítja meg a termékek és a termelési tényezők árának kiegyenlítődsét.

Ezután azonban mindkét feltétel abszolút jellegét feloldva bekapcsolja a nemzetközi kereskedelmet akadályozó tényezők jelenlétét (pl. vámok), valamint a szállítási költségeket, s megjelenik a termelési tényezők — köztük a tőke — nemzetközi áramlása,¹⁶ természetesen a neoklasszikus logikának megfelelően: „Miután a termelési tényezők azokból az országokból áramlanak el, ahol áruk alacsony, azokba, ahol drágák, szűkösségük és ellenértékük az előbbieken emelkedik, miközben áruk az utóbbiban csökken, hacsak ezt nem ellentételezik valamilyen módon. A nemzetközi termelésitényező-mobilitás általában az érintett országok között az árakat egységesebbé teszi, ugyanúgy, ahogy az árak nemzetközi áramlása. Miután az árucserre képtelen arra, hogy a termelésitényező-árak teljes kiegyenlítődsét megteremtse, a nemzetközi eltérések magmaradnak, és ha az eltérések elengedően nagyok, akkor további termelésitényező-mozgásokat vonnak maguk után. Ily módon úgy tűnik, hogy a nemzetközi árkiegyenlítődsét mind az áru, mind a termelésitényező-áramlás elősegíti, vagy közülük az, amelyik a legkisebb ellenállásba ütközik.”¹⁷

¹⁵ Ezzel az indítékkal kapcsolatban Palánki Tibor kifejezetten elutasító: „A transznacionális társaságok számára a vámok vagy a vámunió marginális kérdés. Az amerikai tőke a hatvanas években elárastotta volna Nyugat-Európát az EGK nélkül is.” Palánki Tibor: A nyugat-európai integráció. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 56. old.

¹⁶ A neoklasszikus gondolatmenetet klasszikusa, Bertil Ohlin alapján érzékeltetjük. Ohlin tőkemozgáson egyaránt érti a kölcsöntőke és a működőtőke mozgását. A direkt beruházásokra kritikizálták az eredeti kifejtés érintetlenül hagyásával többek között Kojima, R. Mundell, H. Brems (ismertetésüket lásd G. Peltier i. m.), Södersten, aki a management mint önálló termelési tényező relatív bőségének tulajdonítja a direkt beruházásokat. Bo Södersten: International Economics 1980. University of Lund Published by The Macmillan Press Ltd.

¹⁷ Bertil Ohlin: Interregionális és nemzetközi kereskedelem. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 232. old.

A további, még konkrétabb elemzés során Ohlin kifejti, hogy a nemzetközi tőke-kivitel irányát a kamatlábon (mint tényezőáron) kívül befolyásolják *a)* a politikai feltételek, *b)* a tőkések kockázatsökkentési törekvése a különböző formájú és elhelyezkedésű befektetések által, *c)* a külföldi fióküzletek és üzemek létesítésének politikája, *d)* a magas profit.

Nagyon fontos tételeket állít fel a tőke mozgások hatásairól. Így kifejti, hogy a nemzetközi kereskedelmet miként érinti a tőke áthelyezése egy másik országba attól függ, hogy a létrehozott új iparág versenyezni vagy együttműködni fog az exportőr azonos iparával. A fejlett országok közötti tőke mozgás (Anglia és Olaszország esetét említi) valószínűen inkább versenyt teremt, s elképzelhető a nemzetközi kereskedelem csökkenése. „Azoknak az iparágaknak a növekedése, melyek inkább együttműködnek, mint versenyeznek a tőkeexportőr országok iparájaival általában kedvező irányba változtatják meg a kölcsönt nyújtó ország cserearányát.”¹⁸

Továbbá rámutat arra, hogy „Ha figyelmen kívül hagyjuk a cserearányokat, akkor nyilvánvaló, hogy a tőke áthelyezése a kölcsönt nyújtó és kölcsönt felvevő ország együttes nemzeti jövedelmét növeli. A tőke az alacsony határtermelékenységtől a magas felé áramlik... Minden ország profitál a gazdasági növekedésből, a világon mindenütt. Hosszú távon a prosperáló szomszédos országok valószínűleg a legjobb vevők. A tőkeexportáló országok, melyeknek a legtöbb esetben szoros kereskedelmi kapcsolatai vannak a kölcsönt felvevő országokkal, sokféle módon nyernek a saját tőkéjük által kiváltott vagy ösztönzött prosperitásból.”¹⁹

Amint látjuk, Ohlin rendkívül sokoldalú megközelítést adja a kérdésnek. Maga az elmélet azonban igazán logikusan csak a *különböző tényezőellátottságú országok közötti ún. vertikális beruházásokat* magyarázza. További vizsgálódásoknak tehát feltétlen helyük van.

*François Perroux felfogása a direkt beruházások és a nemzetgazdasági struktúrák egymásrahatásáról*²⁰

A francia F. Perroux, szemben az angolszász ihletésű neoklasszikus-keynesiánus felfogással, az *egyes országokban* nem különböző tényezőkombinációkat lát, hanem *egymással alá- és fölérendeltségi viszonyban lévő, változó struktúrákat*.

Ennek megfelelően a direkt beruházásokat is mint struktúrák egymásrahatását tekinti. A beruházásokat több szempontból kategorizálja. Megkülönböztet mindenekelőtt serkentő és serkentett beruházásokat, amelyek természetesen hatással vannak a termelés, az export és az import alakulására, termelési-, export- és importkoefficienseiknek megfelelően. E koefficienseket Perroux expressis verbis elhatárolja a neoklasszikus-keynesiánus beruházási multiplikátortól, mondván, hogy nála egyrészt nem rövid távú hatásról van szó, másrészt pedig itt specifikus serkentő beruházásokhoz kapcsolódnak speciális serkentett beruházások.

Nem beruházásról mint olyanról van tehát szó, s maga az elmélet sem egyensúly-elmélet, hanem struktúrák (szerves egészek) önmozgásáról és harcáról. „... a külkereskedelmi mérleg hosszú távon belül sem tendál az egyensúly helyreállítására felé. A közvetlen serkentő beruházások természete és következményei, serkentett beru-

¹⁸ Bertil Ohlin: I. m. 240. old.

¹⁹ Bertil Ohlin: I. m. 235. old.

²⁰ François Perroux: Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.

házásaikkal együtt, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának tartós felbomlását okozhatják. Abban a mértékben, ahogy ezeket a beruházásokat egy erős struktúrájú országnak gyenge struktúrájú országgal szemben követett stratégiájából kiindulva határozzák el, vannak alávétve ez utóbbi ország külkereskedelmi mérlege egyensúlyának feltételei az ár és jövedelem kvázi-mechanizmusának, és akarva, nem akarva merítik ki azokat a feltételeket, amelyeknél fogva egyik nemzetgazdaság függő helyzetben van egy másik nemzetgazdasággal szemben.”²¹

Ebben a szellemben javasolja megvizsgálni a beruházásokat az ágazati kapcsolatokban történő elhelyezkedésük alapján, valamint döntési központjaik szerint. Ez utóbbival kapcsolatban a következő típusokat említi:

- olyan vállalat döntéseiből folyó további beruházások, amely programjának megfelelően fejlődik;
- olyan vállalatok döntéséből, amelyek a beruházóval ügyféli vagy előadói kapcsolatban állnak;
- olyan rivális vállalatok döntéseiből, amelyek a belföldi konkurenciával, illetve a beruházási létesítményt használó külföldi konkurenciával küzdenek vagy az elveszett piacot próbálják visszahódítani;
- olyan állami szerv döntéséből, amely az infrastruktúrát vagy valamilyen közművesítéssel kapcsolatos termelő egységet, illetve közigazgatási egységet hoz létre.²²

Az eddigi ún. *makroökonómiai megközelítésekből* vagy az tünt ki, hogy nem számolnak bizonyos mikroökonómiai tényekkel, vagy csak érintenek ilyen vonatkozásokat. Térjünk át most kifejezetten erre a nézőpontra.

3. *Mikroökonómiai magyarázatok a fejlett országok közötti direkt beruházásokra A termékciklus-elmélet mint kiindulópont*

Az egyik széles körben ismert felfogás, amely ugyancsak az USA-ból Nyugat-Európa felé irányuló működőtöke-folyam magyarázatát tűzte ki célul, R. Vernon nevéhez fűződik, aki *a termékciklus alakulásából vezeti le ezt a jelenséget.* (R. Vernon: International investment and international trade in the product cycle Quarterly Journal of Economics, 1966.)

Vernon a 60-as évek amerikai gazdaságából indul ki, amely mint innovációs centrum, az új termékek fő kibocsátója ebben az időben. Az új termékeknek két életszakaszát különbözteti meg. Az első időben a még új, nem standardizált termék termelése alacsony szinten mozog, és az úttörő (pionír) amerikai fogyasztóknak is csak kis hányadát éri el. A külföldi kereslet, amennyiben egyáltalán jelentkezik, export útján kielégíthető. Mind a belső, mind a külső piacon a kereslet rugalmatlan az árra, mivel ez esetben magas jövedelmű rétegről van szó. Később a termék a hozzá kapcsolódó technológia elterjedésével fokozatosan standardizálódik. Először a belföldi, majd a külföldi konkurensok belépnek a piacra. A termék egyre több fogyasztót ér el. A kereslet gyorsan nő, és ezentúl érzékenyebb az árakra.

Az amerikai vállalatok tehát, ha nem akarják, hogy piaci részesedésük csökkenjen, tőkét exportálnak külföldre. Ezt a következők gyorsítják-erősíthetik: a) Az amerikai piac telítődése illetve a növekvő verseny miatt és a sorozatnagyság növekedésével

²¹ Francois Perroux: I. m. 68. old.

²² Francois Perroux: I. m. 64—65. old.

megjelenő egység-költség növekedés (az értékesítési és reklámköltségek növekedése).
b) A konkurens európai cégek eladásainak növekedése az exportlehetőségek csökkenését hozhatja.

A piac oligopolisztikus szerkezetéből kiinduló felfogás

Az oligopolisztikus piac jellemzője, hogy a szektoron belüli piaci részesedések vagy — a nagyvállalatok hallgatólagos megállapodásainak megfelelően — stabilak, vagy éppen ellenkezőleg; a piaci részesedésük adott megoszlását valamelyik résztvevő kérdésessé teszi, s harcot indít a piac újrafelosztásáért (árcsökkentés, termékdifferenciáció, reklám, költségsökkentés stb. (Lásd A. Cotta: *Les choix économiques de la grande entreprise* Dunod, 1970.)) Ebben az összefüggésben a külföldi letelepedés a *nemzeti piacon bekövetkehető profitráta-csökkenés kockázata elleni biztosítékként merül fel.*

A kisebb konkurens cégek fölötti ellenőrzés megszerzése pedig lehetővé teszi a monopolhelyzetekből származó előnyök megszerzését, vagy legalábbis ezen keresztül egy a verseny struktúráját és a szektor árképzésének ellenőrzését lehetővé tevő piaci részesedés birtoklását.

Egyik magyarázó tényezőként Becsky György is elfogadja az (amerikai) oligopolisztikus piac külső terjeszkedésre készítő hatását: „Az amerikai trösztellenes törvények ugyanis elvben gátolják a fenti (legnagyobb amerikai — VE) vállalatok belföldi terjeszkedését egymás rovására. A külföldi, s főleg a nyugat-európai új direkt beruházások eszközül szolgálnak arra, hogy megkerüljék az amerikai belföldi törvényhozást; uralkodó, monopolista helyzetet a külföldi piacon építsenek ki, s a külföldön maximálják profitjaikat a verseny felszámolása révén.”²³

Itt említjük meg még azt a felfogást, amely nem a termékciklusból ugyan, de szintén a termékből, illetve a termékexportból indul ki: *A termék nemzetközi értékesítésének intenzívebbé válásával megjelennek egyes nem specifikusan technikai jellegű költségnövekedések.* Így például növekvő határköltség felbukkanása az értékesítés fázisában, a földrajzi távolság, az információs költségek, a helyi szociális-kulturális, intézményi adottságokhoz történő alkalmazkodás költségei miatt, vagy a túlcentralizált irányítás okozta többletköltségek következtében.

Tulajdonképpen a fenti tényezőket fogja át a „*gazdasági távolság*” fogalma. Amennyiben tehát egy meghatározott exportpiacon az export növelésével a gazdasági távolság nő, van egy küszöb, ahonnan érdemes lesz helyben termelni.

A multinacionálisok és a nemzetállamok ellentmondásának szerepéről a külföldi tőkebefektetésekből

Nagyon érdekes hozzájárulást találunk a vállalatok nemzetközivé válásának magyarázatához a Delapierre-Michalet szerzőpárosnál: „Szerintünk a vállalatok külföld felé történő terjeszkedésének kulcsát azonban a speciális előnyökben kell keresni, amelyek az egységesség bevezetéséből származnak egy diszkontinuos térbe.”²⁴

²³ Becsky György: I. m. 155. old.

²⁴ Delapierre-Michalet: *Les Implantations étrangères en France: stratégie et structure.* Callmann—Lévy 1976. I. m. 19. old.

Az országhatárok, vám-, támogatási-, adó-, pénzrendszerek által megosztott világgazdaságban az egyszerre több országban saját egységekkel bíró és egységes stratégiával rendelkező multinacionális társaságok számos előnyhöz jutnak pusztán a differenciák kihasználása révén.

A multinacionálisok kétféle stratégiáját különböztetik meg: Az egyik az ún. *kereskedelmi stratégia*, amelynek fő kérdése a hol eladni kérdése. A külföldi letelepedés fő kritériuma tehát a helyi piac felvevőképessége, annak dinamizmusa. Az e stratégia alapján létrehozott leányvállalatot „*támaszpont-leányvállalatnak*” nevezik. A másik a *termelési folyamat internacionalizálásának stratégiája*, amelynek fő kérdése a hol termelni kérdése. A fő szempont tehát a termelési tényezők elhelyezkedése és ára lesz. E stratégia alapján ún. „*műhely-leányvállalatot*” hoz létre a multinacionális.

Egyes szerzők — így R. Murray és S. Hymer:²⁵ a 70-es évek elején a multinacionálisok és a nemzetállamok párharcában a multinacionálisok teljes győzelmét vízionálják, amelynek konzekvenciájaként a különböző nemzetállamok és a multinacionális vállalatok különböző szintű funkcióihoz igazodva sorolnak be a világgazdaság rendszerébe.

A legelső (III.) szinten a rutin-feladatok helyezkednek el, amelyeknek a nyersanyag és energia-szállító országok felelnek meg, „*műhely-leányvállalatokkal*”. A következő szinten szervezik és ellenőrzik ezeket a rutin-tevékenységeket. Olyan országok végzik majd e munkát, ahol elegendő középkader és megfelelő kommunikációs rendszer áll rendelkezésre. Itt különösen a közepesen fejlett országok fővárosai jönnek szóba. Végül a legfelső szinten az „*agytröszt*” helyezkedik el, ahol a nagy stratégiai döntéseket hozzák, amely koncentrálja a pénzügyi erőforrásokat és a kutatás-fejlesztést. Az agytrösztök a nagy világvárosokban vannak.

A hetvenes évtized úgy tűnik rációfolt e jóslatra. A nemzetállamok továbbra is rendelkeznek jelentős önmozgással. A nagy multinacionálisok és a nemzetállamok együttműködését és küzdelmét, összefüggésüket a világgazdasági rendszerrel továbbra is inkább a bonyolult kölcsönhatások, mint a leegyszerűsített képletek jellemzik.

Felmérés a francia vállalatok nemzetközivé válásának motívumairól²⁶.

Egy 1972-ben készült felmérés alapján bepillanthatunk abba, hogy a francia vállalatok konkrétan milyen motívumok által vezérelve telepsznek le külföldön, pontosabban a bennünket közelebről érdeklő fejlett tőkésországokban.

Az Egyesült Államokba illetve a többi fejlett tőkésországokba irányuló francia terjeszkedés motívumait a felmérés külön vizsgálta, és eltérő eredményekre jutott:

Az Egyesült Államokbeli letelepedés motívumai

1. Jelenlét a piacon	83%
2. A kockázat csökkentése a földrajzi diverzifikáció segítségével	26%
3. Valamely technikai előny kiaknázása	24%
4. A francia piac telítődése	14%
5. Vám- és adminisztratív akadályok	14%
6. Újdonság-előny kihasználása	12%

²⁵ R. Murray: The internationalisation of capital and the nation state. in: J. H. Dunning édit: *The Multinational Enterprise*. Allen and Unwin 1971. 265—288. old. S. Hymer: The multinational corporations and the law of uneven development. in: J. N. édit. *Economics and World Order*! McMillan, 1972. 113—140. old.

²⁶ C. A. Michalet: La multinationalisation des entreprises francaises *Revue Economique* numero 4. 1972.

A számok önmagukért beszélnek. Michalet megjegyzi, hogy az amerikai piacra való behatolás szinte kizárólag valamilyen technikai-technológiai előnyön nyugszik. A fejlett (tőkés országokban történő letelepedés motivumai

1. Jelenlét a piacon	86%
2. Földrajzi diverzifikáció	34%
3. A francia piac telítődése	31%
4. Hazai vagy külföldi konkurrens megjelenése a francia piacon	23%
5. Kínálkozó lehetőség megragadása	20%
6. Árelőny kiaknázása	14%

Ebben az irányban nem feltétel valamely kifejezett technikai fölény birtoklása.

Sokkal inkább arról van szó, hogy *a francia vállalatok a hazai piac mintegy természetes meghosszabbításaként tekintik a fejlett tőkésországokat.* (Itt minden bizonnyal főleg Nyugat-Európáról van szó.) *A külföldi letelepedést tehát elsősorban a hazai piac telítődése illetve a verseny éleződése (oligopolisztikus piac), a földrajzi diverzifikáció igénye ösztönzi.*

A vizsgálat eredményeinek egy további tanulsága, hogy *a vállalatok nem egyetlen indíték alapján eszközölnék direkt beruházásokat, sőt; egyidejűleg ugyanazon vállalat is több, az elmélet által is észlelt, de sokszor egyedülnek feltüntetett ismérv alapján cselekszik.*²⁷

4. Újabb hozzájárulások a működőtőke-mozgások elméletéhez

Az 1973 utáni új szakasz jellegzetességei, az újabb tényezők felbukkanása — a beruházások további eltolódása a fejlett tőkésországok (köztük az USA) egymás közti befektetései felé, a feldolgozóipar dominanciája és a szolgáltatások térnyerése, kevésbé fejlett országok megjelenése a tőkeexportőrök között egyrészt tovább bonyolították az egyébként is összetett képet. Másrészt viszont ha a fejlett tőkés országcsoport többé-kevésbé homogén gazdasági terére gondolunk, egyszerűsödtek is a dolgok, s ez új kérdésfeltevéseket tesz lehetővé. Megjelent tehát a rendszerezés és az általánosítás szükségessége és talán a lehetősége is.

Mindkét irányban tesz lépéseket John H. Dunning, aki 67 tőkésország direkt beruházásai adatait vizsgálta 1967 és 1975 között, alapvetően a komparatív statika módszerével.²⁸

A direkt beruházás három fő motivumát különbözteti meg, illetve háromféle előny realizálása érdekében történhet külföldi beruházás:

a) (Ipari) *tulajdonhoz kapcsolódó előnyök.* Pl. szabadalom, know-how birtoklása vagy megszerzése.

²⁷ Ugyanezt az „elméleti kóktérből” kiinduló többtényezős modellt próbálta igazolni ökonometriai módszerekkel — tegyük mindjárt hozzá nagyon jó eredményekkel — Dominique Plihon, aki a francia direkt beruházások esetében 1971 és 1972 közötti negyedéves adatok alapján összefüggést mutatott ki az időben elosztottan vizsgált áruexport, a belföldi és a külföldi (USA, NSZK, Svájc) részvények egymáshoz viszonyított hozamainak alakulása, a vállalatok pénzkészletnehézségei mint exogén változók, és a külföld felé irányuló direkt beruházások között. A működőtőke importja az áruimporttal és a pénzpiaci kamatlábbal mutatott szoros összefüggést. D. Plihon: Les mouvements de capitaux à long terme entre la France et l'extérieur Banque de France Cahiers Economiques et Monétaires numero 10. 1980.

²⁸ J. H. Dunning: Explaining the International Direct Investment Position of Countries: Towards a Dynamic or Developmental Approach Weltwirtschaftliches Archiv 1981. numero 1.

b) A *belsővé tételből* származó előnyök. Pl. beszerzési-értékesítési lehetőség biztosítása, a piac „szerkezetének” befolyásolása, kézbe tartása.

c) A *helyhez kötődő sajátosságok* kihasználása. Pl. olcsó erőforrások, védett helyi piac megszerzése.

Hogy ezek az *ösztönzők* — a tőkeexport és tőkeimport vonatkozásában egyaránt — léteznek-e és eredőjük milyen irányba mutat, az a nemzetgazdaság, az ágazat, és a vállalat szintjén lévő sajátosságok fogják meghatározni. Így tulajdonképpen 9 ismérvcsoporthoz jutottunk.

Dunning úgy találta, hogy *egyértelmű összefüggés van az egyes országok (1971-es GNP-ben mért) fejlettségi szintje, és direkt beruházási pozíciójuk, azaz tőkeexportjuk és importjuk alakulása között.* E tekintetben 4 úgynevezett stádiumot különböztet meg, pontosabban 4 országcsoportot különít el:

Az első országcsoportba olyan országok tartoznak, amelyek egy főre jutó GNP-je nem haladta meg a 400 dollárt. Ezek az országok igen kevés 1 főre jutó tőkeimportot tudnak felmutatni. Tőkeexportjuk vagy elhanyagolható, vagy minimális.

A második csoportba tartozó (400-tól 1500 dollár egy főre jutó GNP-vel) országok egyre jelentősebb tőkeimportőrök, majd felbukkan a működőtőke exportja.

A harmadik csoport országai (2000 és 4750 dollár egy főre jutó GNP-vel) esetében miközben a gazdagság függvényében egyre magasabb tőkeimportot látunk, a tőkeexport kezdi megközelíteni az import szintjét.

A negyedik csoportban azok az országok vannak (6 ilyen országot talált, egy főre jutó GNP-jük 2600 és 5600 dollár közötti), amelyek nettó tőkeexportőrök, ami esetükben azt jelenti, hogy a kevésbé gazdagokénál is magasabb tőkeimportot meghaladó működőtőke exportot bonyolítanak le.

Közvetveleg jegyezzük meg, hogy ez a négy „stádium” szépen egybecseng Samuelsonnak az országok fizetési mérlegének fejlődési fázisairól alkotott felfogásával. Samuelson „fiatal, növekvő adósságú országot”, „érett, adós országot”, „új, hitelező országot”, és „érett, hitelező nemzetet” különböztet meg.²⁹

Dunning egyébként megvizsgálta a különböző fejlettségi szintek és a különböző típusú előnyök összefüggését is, és a következőket találta:

A MŰKÖDŐTŐKE-MOZGÁSOK MOTÍVUMAI ÉS A FEJLETTSÉGI SZINT KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉS

3. táblázat

Stádium	1.	2.	3.	4.
Motívum tőkeimport				
1. (külső)	alapvető	alapvető	csökkenő és/vagy speciális	csökkenő és/vagy speciális
2.	alapvető	gyengülhet	erősödhet	alapvető
3. (belső) tőkeexport	gyenge	erősödő	csökkenő	csökkenő
1. (belső)	gyakorlatilag	gyenge	erősödő	erősödő
2.	nem létezik	gyenge és speciális	és alig	erősödő
3. (külső)		kezd érvényesülni	erősödő	erősödő

Forrás: J. H. Dunning: I. m. 39. old.

²⁹ P. A. Samuelson: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 832. old.

A fejlett (és legfejlettebb) tőkésországok tekintetében tehát azt látjuk, hogy tőkeimportjuk fő meghatározója más országok vállalatainak az a törekvése, hogy belsővé tegyenek áru- és pénzmozgásokat. Exportjukban viszont mind a három motívumcsoport szerepet játszik, tehát a (saját) tulajdonukban lévő speciális előnyök realizálása, a belsővé-tételből származható előnyök, és más országokban található erőforrások megszerzésének biztosítása.

Alain Richemond abból indul ki, hogy az 1973 óta tartó korszak fő sajátosságát a fejlett tőkésországok egymásközi befektetési adják.³⁰ Véleménye szerint ebben az országcsoportban az országspecifikus (főleg fejlettségi szintkülönbségekből adódó) differenciák lényegében megszűntek, s hasonlóan a nemzetközi kereskedelem áru-folyamataihoz, a *direkt beruházások árama is az országok „gazdasági tömege” és „gazdasági távolsága” által meghatározott ún. „gravitációs erő” megnyilvánulása.* Képletben

$$I_{ab} = C \frac{GDP_a^d \cdot GDP_b^e}{(P_a - P_b)^f}$$

ahol: a és b a két ország jelzete

I_{ab} = a kölcsönös direkt beruházások (flow-ja)

C, d, e, f = koefficiensek

P = bruttó realizált profit.

A mérést ún. nemzetközi dollárban végzi.³¹

Az összefüggés létezésének feltétele egyebek között, hogy a növekedés külföldi beruházások exportja és importja reláció elég stabil legyen időben. (Ezt próbálja igazolni.)

Ha ezek a feltételek teljesülnek, akkor jogos az a kérdés, hogy vajon a kölcsönös beruházások nem erősítik-e ezeknek az országoknak a növekedési szinkronizációját.

Richemond kétségkívül elegáns elméletének racionális magvához tartozik, hogy a direkt beruházásokat — amint azt egyébként Dunningnál is láttuk — egyrészt az országokat *egyszerre* mint exportőröket és importőröket mutatja be, másrészt, hogy a direkt beruházás egyszerre megjelenése az exportőr gazdasági alany felől ható *nyomásnak* és importőr gazdasági alany felől jövő *szívásnak*, harmadszor, hogy a (fejlett) tőkés gazdaság „természetes” velejárójaként ábrázolja ezt a jelenséget.

Mindezek igen fontos megállapítások. A miéltre adott válaszok közül azonban számomra mégis az alábbi gondolatok adták a legtöbbet: „A nemzetközi tőke pozíciója megszilárdult. A technológia, a termelés és az értékesítés szorosan kötődik a tőkeáramláshoz a fejlődés lendítő erejét képező technika- és szaktudásintenzív iparágakban. A fenti elemek oszthatatlan csomagot képeznek, amelyek nem lehet — vagy nem célszerű — feldarabolni. A tőkeimport nem homogén erőforrásátvitel, hanem egyúttal tőle elszakíthatatlan speciális technológia, know-how, vezetési szakismeretek, márkanév, marketing, stb. hordozója is, ezeket pedig nem lehet külön-külön „normális” piacokon „normális” áruként értékesíteni.”³²

³⁰ Laubier — Richemond: *Interpénétration des capitaux et concurrence industrielle mondiale*. C. E. P. I. I. Paris, 1980.

³¹ 1973 és 1979 közötti éves folyó árakban számolt adatok alapján, az USA-NSZK, az USA Franciaország, USA—EGK relációkat alapul véve, a legkisebb négyzetek módszerét felhasználva nem sikerült kimutatnunk az összefüggés létét.

³² Inotai András: I. m. 1097. old.

„A működőtőke-kivitel növekvő jelentőségű motivációja egyfelől a tőkés újratermelés vertikális láncszemei közötti technikai kapcsolatok szervezett és összehangolt lebonyolításának fokozódó szükségessége”.³³

Összefoglalva a következőket mondhatjuk: A működőtőke-mozgások (direkt beruházások) mind motivumaikat, mind hatásait tekintve nagyon sokoldalú jelenség. Az elméleti megközelítések szintén sokoldalúak és részben fedik egymást. Különösen a polgári irodalomban — annak természetes velejárójaként — gyakran találkozunk különböző leegyszerűsítésekkel. A leggyakoribb az ok-okozati összefüggés túlhangsúlyozása. Másik szembeötlő jellegzetesség az ökonómiai vonatkozásokra szűkítés. Ez alól a Perroux, Delapierre, Michalet, Hymer, illetve Murray által reprezentált felfogások kivételt jelentenek. A marxista szerzőknél épp az ellenkezője fordul elő, tehát a hatalmi-ideológiai jelentőségű mozzanatok kiemelése elföld gazdasági szükségszerűségeket, figyelemre érdemes részleteket. A további kutatás illetve elméleti összegzés iránya ennek megfelelően a motívumok és hatások lehető legszélesebbkörű rendszerezett és súlyozott összefoglalása, továbbá a jelenségnek a technikai-gazdasági oldalról (a termelés társadalmasodása) és társadalmi-gazdasági oldalról (a világrendszerek illetve a világ gazdaság nagyhorderejű átrendeződési folyamatai) történő, egységes szemléleten alapuló vizsgálata lehet.

Эрне Варниш

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ВОПРОСУ ДВИЖЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОГО КАПИТАЛА МЕЖДУ РАЗВИТЫМИ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИМИ СТРАНАМИ В ПОЛИТЭКОНОМИИ

(Резюме)

Теоретические подходы к данному вопросу автор обсуждает не в кругу проблематики теории империализма или развитости-отсталости, а лишь исключительно со стороны прямых капиталовложений.

Среди теорий, созданных для объяснения движения предпринимательского капитала между развитыми капиталистическими странами в три последовавших после второй мировой войны периода (1945—1960, 1960—1973 и с 1973 г. по настоящее время), автор останавливается на макроэкономической, микроэкономической и систематизирующей или обобщающей.

Сторонники выровненности прибыльности капитала объясняют эти движения различием ликвидных предпочтений, неоклассики — различной обеспеченностью факторами в условиях затруднений международной торговли, а Ф. Пэрро — борьбой между национальными экономическими структурами.

Сторонники подхода со стороны предприятия, со стороны продукции основное значение придают производственному циклу, экономической удалённости, олигополистической структуре рынка, противоречиями между мультинациональными и национальными государствами.

Й. Х. Даннинг указывает на зависимость между уровнем развития страны и её позицией прямых заграничных капиталовложений, далее, он систематизирует причины этих инвестиций. А. Ричмонд прямые инвестиции между развитыми капиталистическими странами считает проявлениями так называемого гравитационного эффекта.

Венгерские специалисты, постоянно регистрируя изменения, решающее значение придают происходящему под капиталистической оболочке обобществлению производства.

³³ Szentés Tamás: I. m. 275. old.

By: E. Várnay

THEORETICAL APPROACHES TO WORKING CAPITAL MOVEMENTS AMONG THE ADVANCED CAPITALIST COUNTRIES (REVIEWLITERATURE)

(Summary)

The article discusses not the imperialism theory, not the problem of underdevelopment theories, but review them from the aspect of the direct capital investment.

The article expounds some theories which explain the working capital movements among the developed capitalist countries in the three periods after the II world war (1945—1960, 1960—1973, 1973-today) theories of macroeconomic, microeconomic, systematizing, and generalizing, approaches.

Those who believe in equalization of capital profitability, explain this with different liquidity preferences, neo-classicists with different factor equipments under conditions of international trade barriers, and F. Perroux explain this with the struggle among international structures.

Those who approach the problem from the side of enterprise and product, attach fundamental importance to the product-cycles, distances, oligopolistic structure of the market, and to the contradiction between multinationals and national states.

J. H. Dunning points out to the interdependence between the level of development of a given country and its direct capital investment position, than he systematizes the motives of external investments. A. Richmond considers the mutual direct investments of the advanced capitalist countries as the manifestation of gravitation effects.

Hungarian economists, while they continuously take note of events, attach decisive importance to the socialization of production which is taking place within capitalist form.

TARTALOMJEGYZÉK

DR. ANDRÁSSY ADÉL: A területi koncentráció és a földterületek minőségének szerepe a mezőgazdasági növekedésben	3
DR. DEMETER ANNA: Gondolatok az érdek általános fogalmához.....	17
DR. ÉGETŐ EMESE: Monopólium és értéktörvény	27
DR. MÁLOVICS JÁNOS: A lakástermelés- és elosztás gazdaságtanáról	43
DR. VÁRNAY ERNŐ: A fejlett tőkésországok közötti működőtőke-mozgások elméleti megközelítései a közgazdaságtanban	55

